

Міністерство освіти та науки України

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АВТОМОБІЛЬНО-
ДОРОЖНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ФАКУЛЬТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА БІЗНЕСУ

Кафедра економічної теорії і права

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

по курсу

«Історія економічних вчень»

Харків 2005

ПЛАН

- Тема 1: Предмет, завдання методологія курсу
- Тема 2: Економічна думка Стародавнього Світу та Середньовіччя
- Тема 3: Економічні ідеї та політика меркантилізму
- Тема 4: Економічне вчення Маркса
- Тема 5: Перший етап "маржинальної революції"
- Тема 6: Дж. М. Кейнс. Теорія ефективного попиту
- Тема 7: Теорії та економічна політика неолібералізму
- Тема 8: Теорія економіки права та суспільного вибору

Тема 1: ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ І МЕТОДОЛОГІЯ КУРСУ

У сучасному українському суспільстві труднощі вирішення економічних завдань як ніколи раніше підняли значення обґрунтованості і вірогідності економічної теорії, що має служити основою господарської політики, яка прийнята в країні як керівництво до дії. Ті наукові суперечки і дискусії, які ведуться протягом останніх років, зачіпають проблематику об'єктивних закономірностей розвитку світової і в тому числі вітчизняної економіки, питання прийнятності економічних ідей і концепцій, які представлені як в теоріях іменитих економістів, так і в теоретичних досягненнях шкіл, течій і напрямів економічної думки на різних етапах її розвитку.

В економічній науці немає простих правил для того, щоб відрізнити вірну теорію від невірної, адекватну від неадекватної. Критерій спростування може поділити всі економічні вислови на позитивні й нормативні, і таким чином підказати нам, в якій галузі слід зосередити наші емпіричні дослідження. При цьому можна показати, що навіть нормативні тези часто мають приховану позитивну основу, що залишає нам надію коли-небудь перевірити їх на практиці. Однак деякі основні нормативні теореми ніколи не зможемо піддати емпіричній перевірці.

Крім того, існує набір тез і теорем, які, на перший погляд, належать до економічної поведінки, але ж дозволяють її прогнозувати. Тобто значна частина існуючої економічної доктрини — це чиста метафізика. У цьому немає нічого поганого, якщо, звичайно, не приймати цю метафізику за науку. На жаль, історія економічної науки свідчить, що економісти часто приймають полову за зерно і думають, що володіють істиною, хоч в дійсності — це лише складний ланцюг визначень або ціннісних роздумів, замаскованих під наукові висновки. Відшукати цю тенденцію можна лише вивчаючи історію економічної науки.

Предмет і зміст науки. Предметом історії економічних учень є вивчення виникнення і розвитку економічних ідей, течій і шкіл, формування і розвиток економічної науки як особливої системи знань. Вивчаючи історію економічних учень, ми повинні мати на увазі спадкоємність економічних ідей, течій і шкіл та їхню відмінність, детермінізм повноти і глибини висновків з історичних фактів і обставин. Адже і в сучасній економічній теорії можна в достатній кількості знайти беззмістовні концепції, які видаються за наукові прогнози і рекомендації для економічної політики, що містять цінні роздуми. Однак методологічні пастки, в які потрапляють сучасні теорії, настільки складні й розташовані настільки глибоко, що довести попередню тезу надто важко.

Одна з причин, в силу якої ми повинні вивчати історію економічної науки, полягає якраз у тому, що вона є свого роду лабораторією, в якій на великому матеріалі ми вчимося розглядати досягнення економістів-теоретиків з необхідною методологічною застережливістю. Кожен економіст — усвідомлює він це чи ні — завжди носить цю лабораторію з собою. Він інстинктивно зупиниться, якщо коли-небудь намагатиметься пояснити рівень заробітної плати, не згадуючи про граничну продуктивність, виміряти капітал у фізичних одиницях або довести перевагу „невидимої руки” за допомогою чисто об'єктивних критеріїв. Але ця інстинктивна реакція пояснюється лише тим, що в його пам'яті блукають деякі спогади про історію його науки. Це добре. Тому що краще знати інтелектуальне надбання, залишене нам попередниками, ніж здогадуватися, що воно зберігається у невідомому нам місці і написано на невідомій нам мові. Ми знаємо більше тому, що ми вивчаємо це надбання.

Проблемою, яка дала первинний імпульс економічній науці, тій „таємниці”, що полонила Адама Сміта так само, як і будь-якого сучасного економіста, є проблема ринкового обміну: в економічному всесвіті присутнє відчуття порядку, і цей порядок не нав'язаний кимось зверху, а якимось чином є результатом обмінних операцій між окремими особами, причому кожна із сторін намагається максимально збільшити свою власну вигоду.

Таким чином, змістом історії економічної думки є не що інше, як історія наших намагань зрозуміти дію економіки, що ґрунтується на ринкових операціях. Але хоч загальноприйняте вчення завжди було зв'язано з аналізом ринкових систем, структура цих

систем з часом значно змінювалась, і щоб пролити світло на ці зміни, кожне покоління застосувало різні концепції! методи аналізу. Неможливо використовувати висновки, отримані одним методом аналізу, який відповідає певній економічній обставині, для винесення міркувань за результатами іншого методу, що відповідає іншим обставинам,— одну модель не можна використовувати для оцінки іншої моделі.

Нам досить часто говорили, що наука являє собою безкінечний процес намагання спростування гіпотез. У цьому розумінні обсяг прийнятих економічних знань у будь-який момент охоплює всі теорії, які ще не спростовані. Але як спростовуються економічні теорії? Велика трудність перевірки економічної теорії — що старої, що сучасної — полягає не стільки в неможливості проведення контрольних експериментів і тим самим встановлення істинності теорій раз і назавжди, а скільки в тому, що за відсутності належних лабораторних умов, економісти (та й усі дослідники в суспільних науках) не можуть дійти одностайності щодо визначених економічних критеріїв для спростування гіпотез. Гірше того, їх думки часто розходяться щодо фундаментальних характеристик теорій. Наприклад, чи була неокласична теорія досконалої конкуренції висунута як гіпотеза про те, як насправді діють фірми і приватні господарства, чи її призначенням було забезпечення ідеальних критеріїв, оцінок того, чи діяли вони так, як їм належить? Якщо правильним тлумаченням буде перший варіант, то порівняння із спостереженнями ринкової поведінки дійсно є перевіркою надійності теорії, але якщо правильним є другий варіант, то той факт, що ні одна із існуючих ринкових структур не відповідає закладеним в теорії умовам, є викликом економічній політиці. Звичайно, теорія досконалої конкуренції може бути як „позитивною”, так і „нормативною”, залежно від мети, заради якої вона застосовується. Позитивні теорії про суспільний лад по суті своїй не можуть бути знехтувані остаточно тільки одним несприятливим результатом. Елемент оцінки неминуче стає частиною їх аналізу, і саме з цієї причини релятивісти та абсолютисти можуть продовжувати спір про правильність теорій порівняних витрат або доречності трудової теорії вартості. З іншого боку, нормативні теорії, як правило, не можуть бути оцінені емпірично.

Методи дослідження. Звичайно, економісти не мають монополії на істину щодо важливих питань минулого та сучасності. Справді, багатоявищ до сьогодні недостатньо вивчені та дискусійні. Проте економісти та спеціалісти інших галузей знань розвинули методи дослідження, що інколи називаються науковим підходом, які дають змогу проникати в суть складних явищ і сил, що впливають на економічне зростання, ціни і заробітну плату, розподіл доходу та зовнішню торгівлю. Узагальнюючи досвід теоретичної діяльності економістів різних шкіл і напрямів, можна виділити такі методи.

Одним із основних джерел економічного знання є спостереження економічних явищ, особливо аналіз даних економічної історії. Як приклад, розглянемо інфляцію, яка як поняття означає зростання загального рівня цін. Громадян, банкірів та політичних діячів часто непокоїть інфляція, і тому вживаються болісні заходи — зменшення обсягу виробництва і зростання безробіття, щоб попередити загрожуючу інфляцію або уповільнити її темп.

Як можна вивчати втрати, що спричиняє інфляція?

Одним із засобів вивчення є аналіз історичних випадків інфляції. Дж. Кейнс, спостерігаючи, як інфляція розвіяла багатство середнього класу і призвела до соціального неспокою (безробіття), обґрунтував свою теорію державного втручання в економіку. Дослідження втрат від таких гострих форм інфляції, яка охопила майже увесь світ наприкінці 20-х та на початку 30-х рр., дає краще зрозуміти інфляцію нинішню, у тому числі і в нашій економіці.

Історія і факти є основою для такої емпіричної науки, як економічна, та факти не можуть розповісти власну історію. До історії слід долучити економічний аналіз, бо тільки через розвиток і перевірку економічних теорій можна впорядкувати і організувати безладну суміш даних і фактів чіткий погляд на дійсність

Що розуміють під економічним аналізом? Це підхід, що починається з набору припущень, на основі яких у подальшому виводяться певні логічні завбачення щодо поведінки людей, фірм або економіки в цілому,

Цілісне розуміння економічної діяльності передбачає використання економічних

даних істатистичного аналізу. Уряди і фірми друкують томи даних, що дають економістам кількісні характеристики економічної поведінки. Практичне дослідження такої поведінки потребує розвинутого апарату теорії ймовірностей та економетрики, тоді як розуміння результатів дослідження передбачає лише уважне читання і здоровий глузд.

Економічне життя суспільства надивовижу складне — з мільйонами підприємств і мільярдами *цін*. Щоб стримувати економічне зростання, економісти зверталися до лабораторного та інших контрольованих експериментів для вивчення економічних явищ.

Що таке контрольований експеримент? Дослідник ставить цей експеримент шляхом поділу населення надві або більше груп, кожна з яких досліджується в один і той самий спосіб за винятком одного фактора. Дослідник вимірює вплив фактора, що досліджується, за інших незмінних факторів. В економіці ставити експерименти значно складніше порівняно з іншими науками.

По-перше, економісти не можуть вимірювати економічні зміни з точністю, з якою фізики вимірюють масу, швидкість або віддаль. *По-друге*, важко відтворити реальну економіку в лабораторних умовах.

Незважаючи на ці труднощі, економісти покладаються дедалі більше на експерименти, щоб пояснити економічну поведінку. Наприклад, в одній групі контрольованого експерименту протягом останніх двох десятиліть економісти визначали реакцію різних людей на різні види урядових програм, що підвищують доходи бідних. Ці експерименти були дуже корисні, бо показали, як зміни в урядових програмах можуть впливати на трудові навички і поведінку щодо заощаджень. Інші експерименти сьогодні присвячені поведінці ринків за малої кількості виробників.

Ці чотири методи — **спостереження, економічний аналіз, статистичний аналіз та експеримент** — становлять підхід, за допомогою якого забезпечується прогрес економічної науки. Кожного дня виникає нова економічна загадка. У відповідь економісти висувають нові ідеї і відкидають старі, й історія економічних знань поповнюється і розвивається. Під впливом яких саме факторів трансформуються погляди і концепції економістів? Однозначної відповіді бути не може. З одного боку, не можна визнати правомірним проведення прямого і безпосереднього зв'язку між змінами соціально-економічних умов і відображенням цих умов і відповідних інтересів у економічних теоріях і концепціях. Цей зв'язок існує, але він не має прямого, „жорсткого” характеру.

З іншого боку, при розгляді об'єктивних умов формування тієї чи іншої концепції не слід абсолютизувати значення якогось одного фактора. Взаємозв'язок економічної реальності з теоретичними узагальненнями надто багатогранний, суперечний, змінний.

І все ж таки можна виділитинайбільш істотні фактори, під впливом яких формуються і розвиваються економічні погляди і концепції;

- об'єктивні умови, потреби та інтереси живої економічної практики (монетаризм зобов'язаний загостреній інфляції. — *Авт.*);
- праці й погляди представників більш ранніх концепцій, їх підходи, термінологія, проблематика;
- взаємовплив національних шкіл;
- розвиток суміжних розділів економічної науки — статистики, математики, демографії, соціології та ін;
- удосконалення методів наукового дослідження;
- розширення (зміна) тематики і поглядів на предмет економічної науки;
- взаємозв'язок і узгодження окремих розділів економічної теорії, наявність або, навпаки, відсутність внутрішньої логічності, поєднання економічних законів і категорій.

Еволюція економічних поглядів і концепцій відбувається під впливом практичних потреб, у процесі порівняння і узгодження різних підходів, позицій, методів, при певній консервативності і безперечній спадковості знань і висновків.

Тема 2: ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. Економічні вчення Стародавньої Греції

Розглянуті нами пам'ятки культури людства— дійсна енциклопедія життя і світогляду людей, якіблизько трьох тисяч років тому заселяли береги Єгипетського та Іонічного морів, територію Стародавнього Китаю та Індії. Але насамперед ми розглядаємо цівтори як джерела відомостей про господарський побут стародавніх народів. Лише в другу чергу можна говорити про них як про пам'ятки економічної думки, яка ґрунтується на певних узагальненнях практики, висновків абстракції. Саме в них була зроблена перша в історії економічної думки спроба усвідомити економічний устрій грецького суспільства. Думки, висновки старогрецьких мислителів стали вихідними пунктами теорії сучасної науки.

Вагомий внесок у розвиток і нагромадження відомостей про виробничу діяльність зробили мислителі античного (класичного) рабства. Найвідомішими представниками цього періоду є грецькі філософиКсенофонт, Платон іАрістотель, Саме завдяки їм почали вживати термін „економіка” (або „ойкономія”), що у буквальному перекладі означає „наука про ведення домашнього господарства”. Згадані мислителі орієнтувалися у своїх поглядах на „переваги” натурального господарства і „природний” характер рабовласницького улаштування держави.

Ксенофонт про поділ праці, вартість і гроші Ксенофонт (430 — 354 рр. до н.е.) — автор трактату „Домострой”— один із перших в історії економічної думки звернувся до всебічного вивчення проблем поділу праці в суспільстві. Не заперечуючи „старе” положення про поділ праці на розумову і фізичну (залежно від „природного” поділу людей на вільних і рабів) і про „велику значущість” для соціально-економічного розвитку суспільства землеробства (за своєю значущістю його ставили на один щабель з військовим ремеслом), порівняно з ремісництвом, торгівлею, він глибоко аргументував досить нову для того часу тезу про те, що „найбільш проста робота” може виконуватися більш продуктивно, що ступінь поділу праці зумовлений, як правило, розмірами ринку. Тобто Ксенофонт першим указав на взаємозв'язок між поділом праці і ринком.

Одним із перших був Ксенофонт і в осмисленні двох сторін будь-якого товару, виражених в його корисних якостях (споживна вартість) і здатності до обміну (мінова вартість). Будучи, безперечно, прихильником натурального-господарської концепції (засуджуючи обіг грошей як торговельного і лихварського капіталу), він все-таки визнавав необхідність існування і користність грошей, вказуючи напритаманні їм функції обігу і засобу нагромадження. Він пропонував нагромаджувати грошіяк скарб, страховий фонд на випадок війни, для розширення натурального господарства.

Проекти суспільного устрою Платона. Багато у чому схожі з думками Ксенофонта думки іншого античного мислителя — Платона (справжнє ім'я Арістокл, 428—347рр. до н.е.), у иси кому випадку, на перший погляд. Родом він із Афін, Сім'я була небагатою, хоч і родовитою. Одержав звичайну для афінян його знатності освіту. В 407 р. до н.е, познайомився з Сократом і до смерті останнього був у числі його найближчих учнів, У Сицилії, яку він відвідав у 387р. до н.е., сталася колізія між ним і Діоном — родичем сіракузького тирана Діонісія, яка скінчилась рабством для Платона. Піфагорієць Архіт викупив його. Коли друзі Платона, зібравши гроші, вирішили віддати йому борг, той відмовився. Тоді Платон купив на ці гроші садок, що носив ім'я афінського героя Академа, і відкрив там свою філософську школу. Саме тут були висловлені ним думки щодо економічного розвитку суспільства, які втілилися у двох його Проектах державної будови ідеального типу. Вони були спрямовані на зміцнення основ натурального-господарської політики.

Зміст одного зтаких проектів виклав Платон у своїй відомій праці „Держава”. В ній високо оцінена роль аристократії у забезпеченні суспільних інтересів, оскільки саме цей стан включає у себе філософів і становить разом з воїнами (армією) апарат управління державою.

Автор підкреслює, що так і має бути „поки державна сила і філософія не зіллються в одне.... до тих пір ні для держави, ні, навіть, думаю, для людського роду немає кінця зла”. В його проекті „ідеальної держави” ні філософи, ні армія, які становили найвищу частину суспільства, навіть думати не могли про заняття, пов’язані з фізичною працею. Вони також мали бути не обтяженими ніякою власністю, оскільки саме вона, на думку Платона, є джерелом протиріч і розбіжностей у державі — їх матеріальне забезпечення за принципом „кожному порівну” має взяти на себе держава. Всі господарські турботи, у тому числі й ті, що пов’язані з володінням і розпорядженням особистою власністю, за умовами проекту, мали покладатися на так звану чернь — третій стан суспільства (ремісники, землероби, дрібні торговці, вільні). Раби ж — власність вільних громадян або живе знаряддя праці, а тому не віднесені автором „Держави” до жодного стану суспільства.

Другий проект, запропонований Платоном у глибокій старості, праця „Закони”. На відміну від попереднього твору, тут Платон протиставляє ідеальному типу „негативний” тип суспільного устрою. Головним двигуном поведінки людей в ньому виступають матеріальні турботи і стимули. Афінський мислитель неначе розвиває попередні „параметри” матеріальної забезпеченості громадян вищих станів, тобто тих, хто повинен знаходитись на державному утриманні. Фактично характеризуються окремі елементи соціально-економічного устрою суспільства на комуністичних засадах. Так, наприклад, за Платоном, усі громадяни зможуть в ідеальній державі одержувати (за жеребком) дім і земельний наділ. Причому останній мав наділятися з наданням права володіння і користування (тобто з неповним правом власності), хоч і з можливістю передачі у спадок одному з дітей на тих самих умовах. Цінність загального майна громадян не повинна різнитися більш ніж у чотири рази.

Обидва проекти Платона, як бачимо, збігаються в тому, що апарат управління державою (в першому) і громадяни (в другому) не повинні мати золота і срібла, а також не займатись лихварством.

Як і Ксенофонт, який відмічав, що „землеробство — мати і годувальниця усіх мистецтв”, найголовнішою галуззю економіки Платон вважав землеробство, відносячи ремісництво і торгівлю до менш престижних занять у суспільстві.

Економічні концепції Арістотеля. Арістотель (384 — 322 рр. до н. е.) — найбільш велична фігура серед представників економічної думки античного світу. Батьківщина

його — грецьке місто-поліс Стагіра у Фракії. Будучи сином лейб-медика македонського царя Аміни II, Арістотель в дитинстві грався з Філіппом, майбутнім царем Македонії. Навчався в Академії філософа Платона. Епікур вважав Арістотеля „мотором, який пропив батьківське добро і пішов найматись і морочити людей”. З 343 р. до н. е. Арістотель був наставником Олександра Македонського, за що останній, ставши царем, поставив своєму учителю і наставнику пам’ятник з написом: „Олександр поставив цей пам’ятник сину Нікомаха, мудрому і божественному Арістотелю”. В 336 р. до н. е. Арістотель заснував в Афінах свою власну школу. Ним написано 28 книг загальним обсягом 445270 рядків. Життя його закінчилося трагічно. Вимушений рятуватись від вироку антимакедонської партії — „смерть Арістотелю за образу богів”, — він утік з Афін, поселився на острові Евбеї, де скоро помер. Арістотель був сином свого часу. Вважаючи рабство природним явищем, яке має становити основу виробництва, і будучи твердо переконаним ідеологом натурально-господарських відносин, Арістотель зміг значно глибше від своїх сучасників проникнути в конкретні економічні проблеми. Ним вперше піддано аналізу основні економічні явища і закономірності тодішнього суспільства. Тому його по праву можна вважати першим економістом суспільства.

У своїх творах, особливо у „Нікомаховій етиці” (названій так потомками по імені сина філософа), „Політиці” (трактаті про устрій держави) та інших йому вдалося розробити найоригінальніший на той час проект ідеальної держави. При порівнянні його з проектами попередників — Ксенофонта, Платона можна побачити багато схожого. *По-перше*, Арістотель підтримує ідею щодо необхідності поділу суспільства на вільних і рабів, а відповідно до цього, працю — на розумову і фізичну, виходячи із „закону природи”. *По-*

друге, поділяє погляди щодо негативного ставлення до ремесла і його малої значущості для суспільства. За Арістотелем, ремісник, що займається дрібним промислом, знаходиться у стані невизначеного обмеженого рабства. Оригінальність побудови проекту Арістотеля в тому, що всі види господарської діяльності людей,— чи то вільні громадяни, що виконують керувально-контролюючі функції, чи землероби, ремісники, торговці. розглядаються ним з точки зору експлуатації нижнього етапу і належать або до природної сфери — економіки, або до неприродної — хрематистики. Він перший в історії економічної думки намагається проникнути у сутність економічних явищ,

Протиставлення Арістотелем економіки і хрематистики було однією з перших спроб аналізу капіталу в історії науки. Термін „хрема-тистика” не утвердився в нових мовах, на відміну від терміна „економіка”. Арістотель виводить його від слова „хрема” — майно, володіння. Для Арістотеля економіка — це природна господарська діяльність землеробів, ремісників і дрібних торговців, пов’язана з виробництвом життєво необхідних продуктів, що мають споживну вартість. Вона включається в обмін, але тільки в межах, необхідних для задоволення власних потреб, і границі цієї діяльності теж природні — це розумне особисте споживання людиною. Саме тому ця діяльність має бути об’єктом турботи держави.

Хрематистику мислитель порівнює з „мистецтвом наживати багатство” за допомогою великих торговельних угод для перепродажу і лихварських угод. Її мета безмежна, бо головне в цій сфері — „володіння грішми”. В мистецтві наживати становище, — відмічає Арістотель,— оскільки воно виявляється в торговельній діяльності, ніколи не буває границь у досягненні мети, тому що нею є досягнення необмеженого багатства і володіння грішми... Всі, хто причетний до грошового обігу, намагається збільшити свої капітали до безмежності”. Іншими словами, хрематистика — це „мистецтво” вкладання і нагромадження капіталу.

Ідеалом господарювання для Арістотеля було невеличке землеробське господарство (в якому, зрозуміло, працюють раби). Це господарство повинно забезпечувати себе майже всім необхідним, а те нечисленне, чого не вистачає, можна одержати шляхом „справедливого обміну” з сусідом. Ідеалізуючи в рамках цієї концепції модель рабовласницької державної структури, Арістотель мистецьки спрощує найважливіші елементи господарського життя. Наприклад, за Арістотелем, „в дійсності речі такі різні, що не можуть стати спільномірними”. А звідси висновок: „5 лат = 1 дому”, тому що їх спільномірність досягається нібито лише завдяки грошам. Самі ж гроші як найбільш „зручний в ужитку” товар виникли, на думку філософа, не стихійно, а як результат погодження між людьми, і є „в нашій владі”, щоб гроші стали „неспоживчими”. „Отже, потрібно, щоб все вимірювалось чимось одним...,— зазначає Арістотель.—Цим одним і є потреба, яка є зв’язуючою ланкою для всього. А як заміна потреби за згодою людей виникла монета...”

Обґрунтовуючи загальну основу зрівнювання в обміні товарів, Арістотель висловлює тезу, що нагадує примітивний варіант „трудової теорії вартості”. „Дійсно,— пише він,— не із двох лікарів створюється суспільство, але із лікаря і землероба, і взагалі з людей неоднакових і не рівних, Але таких-то людей і потрібно прирівняти. Тому все, що піддається обміну, повинно порівнюватись з чимось одним. Отже, розрахунок матиме місце тоді, коли буде знайдено порівняння; яким чином продукція, вироблена чоботарем, належить до продукції, виробленої землеробом”.

Про „незавершеність” арістотелевої концепції про економіку і хрематистику свідчить також двояка характеристика обміну. Мова йде про те, що в одному випадку обмін розцінюється ним як акт задоволення потреб і дозволяє трактувати споживну вартість товару як категорію сфери економіки, а в іншому випадку — навпаки: обмін символізує акт наживи, дає підставу вважати мінову вартість категорією сфери хрематистики.

І, нарешті, з позиції цієї ж концепції, Арістотель демонструє своє неприйняття великої торгівлі і позикових операцій, тенденційно аналізуючи етапи еволюції форм торгівлі і грошового обігу. Зокрема, такі ранні форми торгівлі, як прямий товарообмін і товарообмін через гроші, він відносить до сфери економіки, а рух торговельного капіталу, тобто, коли товарообмін здійснюється з прирошуванням первинного авансування на ці цілі грошей,— до

сфери хрематистики. Аналогічно трактує Арістотель форми грошового обігу, відносячи функції грошей щодо відображення міри вартості і засобу обігу до сфери економіки, а їх застосування як засобу нагромадження, як лихварського капіталу — до сфери хрематистики. За словами Арістотеля, „лихварство викликає цілковиту ненависть”, тому що „воно робить самі грошові знаки предметами власності, які таким чином втрачають своє призначення, для чого вони були створені, адже вони виникли заради мінової торгівлі, стягнення ж процентів веде саме до зростання грошей”.

Таким чином, загальною рисою економічної думки Стародавнього Світу є намагання зберегти пріоритети натурального господарства, засудити з позиції звичаїв, моралі і етики крупні торговельно-лихварські операції, що порушують еквівалентність і пропорційний характер обміну товарів за їх вартістю і не відповідають відкритому розумом „природному порядку”, який охороняється громадськими законами. Виразниками подібного світогляду були, як правило, і великі мислителі (філософи), і окремі правителі рабовласницьких держав.

2. Економічна думка Середньовіччя

Узагальнення літературних джерел, які дійшли до наших часів із Середньовіччя, свідчать про те, що економічні погляди цього періоду мають яскраво виражений релігійний характер. Науковий спадок духовних ідеологів цієї епохи, у тому числі в галузі господарської політики, переповнюють схоластика, софістичні роздуми, релігійно-етичні норми.

У III — VIII ст, у великих східних країнах став формуватися феодальний тип натурально-господарських відносин, а в західноєвропейських — у період так званого раннього середньовіччя — у V — XI ст. Протягом багатьох століть посилення станового характеру та ієрархічної структури суспільства, ріст концентрації політичної влади і економічної могутності у світських і церковних феодалів, двоякий характер трактування необхідності розширення масштабів товарності економіки, засудження або невиразне схвалення лихварства, аж до зародження істинно демократичних принципів державного устрою з переважанням в господарстві ринкових економічних відносин, зовсім не означає, що середньовічна економічна думка не мала об’ємних і порівняно прогресивних на той час економічних і політичних доктрин.

Торгівля в ідеології ісламу. У цей період в арабських країнах Сходу до успадкованих традицій старовини, що дозволяли державі зберігати за собою і розпоряджатися значним фондом земельних угідь, додалися ще і „всесильні постулати Корану” (від араб. „аль-корані” — читання вголос і „повчання”), покладеного в основу виниклої в західній частині Аравійського півострова на поч- VII ст. нової релігійної ідеології — ісламу. Зауважимо, що „почув”, а потім розповсюдив у своїх проповідях „відкриття Бога”, ставши таким чином засновником ісламу, пророк Мухаммед, без сумніву, досвідчений в економічних проблемах купець із Мекки. Мекка — найбільше місто Б області Хіджаз, через яке берегом Червоного моря проходив Караванний шлях. Дуже швидко це місто стало економічним і релігійним центром Хіджазу. Тут, маючи 21 рік від роду, Мухаммед став розпорядником торговельних справ вдови Мекки Хадіджі, на якій пізніше одружився. У місті влаштувалися великі торговельні ярмарки, на території яких (як у свій час в Олімпії) не можна було сваритися, мстити кому-небудь, тим більше проливати кров. Саме ці історичні фактори сприяли тому, що в Корані не засуджувалася торгівля.

Основні ідеї «соціальної фізики» Ібн-Хальдуна. **Автором однієї із основних концепцій суспільного прогресу на базі економічних факторів був відомий мислитель арабського Сходу Ібн-Хальдун (1332 — 1406).** У концепції Ібн-Хальдуна („соціальна фізика”) також не відкидається богоугодність торгівлі, і проголошене ісламом у Корані схвальне ставлення до праці, засуджується скупість, марнотратство, підтверджується те, що „аллах дав переваги одним людям перед іншими”. Її головним досягненням є розкриття диференційованого характеру еволюції суспільства від „примітивізму” до „цивілізації”. Остання, на думку Ібн-Хальдуна, до традиційних занять людей в землеробстві і скотарстві додала такі прогресивні сфери економічної діяльності, як ремесло і торгівля. Загальне багатство народу і можливість досягти такого рівня розквіту, коли розкіш стане надбанням

кожної людини, мислитель тісно пов'язував з успішним розвитком усіх галузей економіки. При цьому багатство держави він вбачав у наявності вироблених товарів. На його думку, в продуктах міститься „праця, яка проявляється як вартість”. Це дозволило йому зробити висновки про те, що продукти праці здобуваються „шляхом рівноцінного (еквівалентного. — *Авт.*) обміну”. Як свого часу Каутілья, він відрізняє вартість від ринкової ціни.

Перехід до цивілізації з її можливостями надлишкового виробництва матеріальних благ, на думку вченого, означає, що настане загальна соціальна і майнова рівність і відпаде потреба в поділі суспільства на стани („верстви”) за майновою ознакою.

Ібн-Хальдун показав розуміння того, що забезпеченість більшості людей предметами першої необхідності („необхідним”) і предметами розкоші („позбавлених необхідності”) залежить передусім від заселеності міста. І це символізує як його розквіт, так і занепад. Тому, якщо місто росте, в ньому буде вдосталь і „необхідного”, і „позбавленого необхідності”. Ціни на товари широкого вжитку, на думку мислителя, знижуються завдяки розвитку землеробства і участі у ньому всіх жителів, а на предмети розкоші — зростають через підвищення попиту на них.

І навпаки, занепад міста як результат нечисленності населення, яке там проживає, зумовлює нестачу і дороговизну всіх без винятку матеріальних благ. Реально розквіт будь-якого міста в цілому Ібн-Хальдун пов'язував з рівнем податків (включаючи податки і збори урядовців на місцевих ринках). „Найдійовіший спосіб досягнення розквіту суспільного життя — це зменшення розміру податків”, — підкреслював мислитель.

Гроші Ібн-Хальдун вважав найважливішим елементом господарського життя, їх роль мають виконувати повноцінні монети з двох металів — золота і срібла. Ці метали „служать втіленням вартості всього того, що людина створила своєю працею”. Крім відображення кількісного вмісту людської праці „у всьому, що купується”, та цінності всякого рухомого майна, він вбачав у грошах і „основу придбання, нагромадження і скарбу”. Характеризуючи „вартість праці”\ тобто заробітну плату, він твердив, що її розмір залежить, *по-перше*, „від кількості праці людини”, *по-друге*, від „її місця серед інших „праць” і, *по-третє*, від „потреби людей в ній”.

Прибуток промисловця чи землевласника Ібн-Хальдун пояснював тим, що багаті „наймають кого-небудь”, тому що ці люди „не отримують чого-небудь рівноцінного своїй праці”. До торговельного ж прибутку він підходив чисто емпірично, вказуючи, що торговець „купляє по дешевій ціні, а продає по дорогій”)

Погляди ранніх і пізніх каноністів. Найбільш значущим автором західноєвропейської економічної думки Середньовіччя називають, як правило, домініканського італійця, монаха Фому **Аквінського** (Аквіната)*(1225 — 1274 рр.).

Фома Аквінський став гідним продовжувачем і опонентом одного із засновників школи раннього канонізму Августина Блаженного (св. Августин 359—430рр.), котрий в кін. IV—поч. Уст., будучи єпископом у володіннях Римської імперії в Північній Америці, заклав догматичні безальтернативні принципи релігійно-етичних норм. Ці принципи залишалися майже незмінними аж до періоду так званого пізнього Середньовіччя, яке досягло свого розквіту в рамках школи пізніх каноністів у XIII — XIV ст.

Особливістю економічної думки **раннього канонізму** було те, що в період зародження середньовіччя засуджувався торговельний прибуток і лихварський процент, які розглядалися як результат нечесного обміну і присвоєння чужої праці, тобто як гріх. Тому нерідкими були вимоги заборонення великої торгівлі і лихварства. Еквівалентним і пропорційним обмін вважався лише за умови встановлення „справедливих цін”, тобто таких, які дорівнюють затратам праці, і навчали, що „недотримання пропорційності потягне за собою розпад суспільства”. Автори церковних законів (канонів) виступали також проти характерного для ідеологів античного світу гидливого ставлення до фізичної праці, виключного права на багатство окремих осіб за рахунок більшості населення. Велика торгівля, позикові операції, як грішні явища, взагалі заборонялися.

Зміна соціально-економічного стану суспільства в період так званого пізнього Середньовіччя — це посилення соціальної диференціації суспільства, передусім, ріст числа і

економічної могутності міст, в яких поряд із землеробством стали розквітати ремесла, промисли, торгівля! лихварство. Тобто товарно-грошові відносини набули для суспільства і держави доленосного значення, пізні каноністи ніби розширили коло аргументів, які „пояснювали” економічні проблеми і причини соціальної нерівності. Тут мається на увазі те, що методологічною основою, на яку спиралися ранні каноністи, була насамперед авторитарність доказів (через посилення на тексти святого писання і праці церковних теоретиків) і морально-етична характеристика економічних категорій (включаючи положення про „справедливі ціни”). До цих принципів пізніше каноністи додали ще принцип двоїстості оцінок, який давав змогу посередництвом коментарів, уточ-

нень і застережень початкове трактування конкретного господарського пнища або економічної категорії подати в іншому, навіть протилежному світлі.

Економічні ідеї в працях Фоми Аквінського. Зміна поглядів каноністів на деякі економічні проблеми, актуальні для країн Західної Європи періоду Середньовіччя, найбільш яскраво простежується у працях Фоми Аквінського. Так, у трактаті „Сума теології”, на відміну від ранніх каноністів, які поділяючи працю на розумову і фізичну, виходили з божого (природного) призначення, але не відділяли їх одну від одної, враховуючи їх вплив на переваги людини і зв’язок із соціальним станом, Фома Аквінський „уточнює” цей „доказ” на користь станового поділу суспільства. При цьому він пише: „Поділ людей за різними професіями зумовлений, по-перше, божою милістю, яка розподілила людей на стани... По-друге, природними причинами, які визначили те, що різні люди схильні до різних професій”.

Двояка і компромісна позиція Фоми Аквінського порівняно з ранніми каноністами прослідковується і у трактуванні таких економічних категорій, як багатство, обмін, вартість (цінність), гроші, торговельний прибуток, лихварський процент. Розглянемо коротко позицію вченого стосовно кожної окремої категорії.

Багатство розглядалося ранніми каноністами ще від часів Августина як сукупність матеріальних благ, тобто в натуральній формі. Воно має бути створено тільки докладеною для цього працею, всі інші засоби вважалися грішними. Відповідно до цих постулатів безмежне нагромадження золота і срібла, які вважалися за своєю природою „штучним багатством”, не могло відповідати моральним, та й не тільки цим, нормам суспільства. Але, за Фомою Аквінським, „справедливі ціни” можуть бути джерелом росту особистої власності і створення „поміркованого” багатства, що не є гріхом.

Обмін у Стародавньому Світі і Середньовіччі сприймався дослідниками як акт волевиявлення людей, результат якого був пропорційним і еквівалентним. Не відкидаючи даного принципу, автор „Суми теології” звертає увагу на численні приклади, де обмін перетворюється в суб’єктивний процес, що забезпечує рівень здобутої корисності при нееквівалентному обміні речей. Іншими словами, умови обміну лише тоді порушуються, коли речі „дають користь одному за рахунок іншого”.

„Справедлива ціна” — це категорія, яка в економічному вченні каноністів замінялась категоріями „вартість”, „ринкова ціна”. Вона встановлювалась феодальною знаттю і закріплювалась на визначеній території. Її рівень ранні каноністи „пояснювали”, як правило, збільшенням трудових і матеріальних витрат у процесі товарного виробництва. Однак визначення „справедливої ціни” як витрат Фома Аквінський вважає недостатньо вичерпним для характеристики даного терміна. На його думку, необхідно визнати, що „продавець має право продавати речі дорожче, ніж вони коштують самі по собі „і при цьому річ” не буде коштувати дорожче, ніж коштує власнику, в іншому випадку продавець зазнає збитків, бо не отримає винагороду, яка відповідає його соціальному стану, втратить певну кількість грошей як винагороду за те, що втрачає дану річ (адже Фома Аквінський зображує представників привілейованого стану як людей, що турбуються про інтереси трудящих) . Саме тому, на думку вченого, їм і дозволено продавати речі дорожче, ніж вони коштують,

Гроші (монети) Фома Аквінський розглядає подібно вченим Стародавнього Світу і періоду раннього канонізму. Він вказує, що причиною їх появи стало волевиявлення людей мати „найвірнішу міру” в „торгівлі й обороті”. Виражаючи свою прихильність до концепції грошей як номіналу, автор „Суми теології” визнає, що хоч монети і мають „внутрішню цінність”, держава все ж має право допускати певні відхилення дійсної вартості монети від її

„внутрішньої цінності”. Тут учений, вірний своїй пристрасті до двозначностей, твердить, що, з одного боку, пошкодження монети може зробити безглуздим вимір вартості грошей на зовнішньому ринку, а з другого — надає державі право встановлювати „номінальну вартість”.

Торговельний прибуток і лихварський процент засуджувались кано-ністами як неугодні Богові справи. З деякими умовами і уточненнями „засуджував” їх і Фома Аквінський. Тому, на його думку, торговельний прибуток і процент на позику можуть присвоюватися відповідно торговцем (купцем) і лихварем, якщо при цьому очевидно, що вони здійснюють цілком благопристойне діяння. Іншими словами, необхідно, щоб такого роду прибутки були не самоціллю, а заслуженою платою і нагородою за те, що у торгівлі і позикових операціях мають місце праця, транспортні та інших матеріальні витрати і навіть ризик.

Економічна думка в Україні раннього періоду Середньовіччя найбільш широко відображена в літературній пам’ятці періоду Київської Русі — „Руській правді” (XI ст.). У цьому першому кодексі законів прабатьківщини української держави міститься багатий матеріал, який свідчить про наявність ознак досить розвиненого ринкового господарства. Законом охоронялася приватна власність, визначалася міра покарання за зазіхання на неї. При спробі боржника втекти від свого кредитора останній міг перетворити його на свого довічного раба. Князі і бояри мали виключне й спадкоємне право на землю, позбавити якого їх не міг навіть великий князь.

„Руська правда” дає досить точне уявлення про систему грошових одиниць та їх функцію обігу і функцію нагромадження. На відміну від західноєвропейських держав раннього Середньовіччя, де лихварство вважалось гріховним, у Київській Русі воно законодавче регулювалось. Кодекс законів затверджував порядок забезпечення майнових інтересів кредитора, їх охорону, умови, за яких вимога щодо повернення позички має юридичну силу, порядок стягнення боргів тощо. „Руська правда” по суті не обмежувала розмір процента. Регулювання здійснювалось лише стосовно процента за позичку на порівняно короткий строк (від місяця до року). Позиковий процент у Київській Русі був дуже високим.

У багатогранному творі „**Повість временних літ**” (кін. XI — поч. XIIст.) автором якого був чернець Києво-Печерського монастиря Нестор, твердиться, що джерелом всякого багатства є праця. Визначаючи природним поділ праці в суспільстві на розумову і фізичну, автор підкреслює, що для добробуту держави ці види праці однаково важливі — і мудреця й ремісника.

Суспільне значущими були всі види виробництва, які збагачують державу. Важливим, на думку автора твору, був і поділ праці у про цесі виробництва, що удосконалює майстерність.

У документах пізнього Середньовіччя зафіксовано значне поширені її Україні вотчинної форми власності на землю, давалося тлумачення її; такої, що надавалася у спадкове володіння з дозволом обміну, дарування продажу (маєтку). Ряд грамот зумовлював можливість вилучення вотчи ни у власника на користь держави, проте з наданням грошової компен сації, яка заздалегідь фіксувалася в „жалуваній грамоті” на право воло діння вотчиною.

З тих часів до нас дійшли деякі актові матеріали, що свідчать про ве дення обліку доходів і майна. Економічна думка відбиває розвиток лих варства. Позичкові грамоти свідчать, що кредитні операції здійснювали ся під заставу майна, в тому числі земельних володінь. Таким чином земля стає товаром.

Інвентарі та люстрації, що збереглися на території України а XV ст., містять відомості не тільки про оподаткування населення на користь держави, а й про одиниці обліку, порядок оподаткування. Як показують статистичні записи, основною одиницею оподаткування в різних українських землях були плуг, рало, двір, дворище у сільській місцевості, дім — містах, що свідчить про збереження старовинних мір оподаткування, я застосовувалися ще в Київській Русі.

Тема 3: ЕКОНОМІЧНІ ІДЕЇ ТА ПОЛІТИКА МЕРКАНТИЛІЗМУ

1. Меркантилізм — перша концепція ринкової економіки

Першу спробу осмислити капіталістичну ринкову економіку зробили меркантилісти. Поняття "**меркантилізм**" походить від латинського слова "mercari"— торгувати. В англійській і французькій мовах "mercantile" означає "торговий", а італійське "mercante" означає "торговець" або "купець". Проте, слід зазначити, що меркантилістська система насправді є значно складнішою концепцією.

Як відомо, витіснення натурального господарства товарно-грошовими, а по суті — ринковими економічними відносинами охоплює конкретний історичний відрізок часу. К. Маркс назвав його періодом "первісного нагромадження капіталу". Значна частина економістів, у тому числі і К. Маркс, пов'язують цей період з великими географічними відкриттями, які сприяли розвитку міжнародної торгівлі. У цей період гроші стали тією економічною силою, яка протистояла силі феодального маєтку. Більше того, сам феодальний маєток, втягнутий у ринкові відносини, відчуває ненаситну жадобу до грошей. Сила не тільки окремих господарських одиниць, а й цілих держав починає вимірюватись безпосередньо їхніми грошовими ресурсами.

Загальні принципи і умови виникнення меркантилізму. Узагальнюючи інтерпретацію даного "перехідного періоду", у тому числі і марксистську, слід відзначити, що економісти сходяться в основному: був період меркантилізму з характерною йому доіндустріальною економікою, точніше кажучи — це ціла епоха, коли так звані меркантилісти, хоч і не погоджували між собою ні принципів, ні загального аналітичного інструментарію, але майже протягом трьох століть дотримувалися загальних "принципів" наукового світогляду.

Меркантилісти підкреслювали, що золото і будь-який скарб є показниками багатства країни.

Вони вважали доцільним:

- 1) підтримку владою **імпорту** дешевої **сировини** для промисловості;
- 2) **регулювання зовнішньої** торгівлі з метою **забезпечення** припливу в країну золота і срібла;
- 2) протекціоністські тарифи держави на імпортовані промислові товари, а також заохочення нею експорту, особливо готової продукції;
- 4) ріст населення для підтримки низького рівня заробітної плати, розширення бази оподаткування і нагромадження капіталу.

Таким чином, багатство країни меркантилісти вбачали у золоті і сріблі, а його джерелом вважали зовнішню торгівлю, яка через нееквівалентний обмін забезпечувала активний торговельний баланс. Саме тому об'єктом дослідження у меркантилістів була виключно сфера обігу. Це видно навіть з назв багатьох публікацій того часу. Наприклад, назва книги Томаса Мена "Багатство Англії у зовнішній торгівлі, або баланс нашої торгівлі як принцип нашого багатства"(1664).

В умовах середньовіччя і цехової системи основою соціально-економічного і адміністративно-політичного порядку суспільства були праця і земля; державне втручання здійснювалося як "традиція і звичай". В умовах же меркантилізму нові державні функціонери надавали перевагу указам і статтям. Так, в Україні діяли Литовський статут XVI ст. і "**Устав на волюки**"(1557р.). Вони, на відміну від "Руської правди", яка сприяла формуванню феодальних відносин у добу раннього середньовіччя, мали захищати ці відносини і сприяти їх поширенню в період розкладу феодальної системи, що почався під натиском нових економічних явищ — розвитку товарно-грошових відносин, торгівлі тощо. **Меркантилісти, будучи прихильниками розвитку цих нових явищ, як і прихильники феодального порядку, не підтримували ідею комерціалізації праці і землі — вихідної умови формування ринкової економіки.** Більше того, їхня безоглядна віра в абсолютну владу освіченої деспотії ще не була похитана навіть натяками на демократію. Очевидно, саме тому так довго в

більшості європейських країн зберігалися ремісничі цехи і феодальні привілеї: у Франції — до 1790р., в Англії — до 1834 р., в Україні— 1861 р.

При меркантилізмі національне промислове виробництво контролюється торговим капіталом і розвивається вже на комерційній основі, більше не замикаючись у рамках міст. Причиною цього було те, що купець знав ринок, обсяг існуючого попиту, міг забезпечити постачання товарів, які використовувалися в домашньому виробництві. Оскільки дорогого [устаткування ще не існувало, то купець нічим особливо не ризикував, беручи на себе відповідальність за виробництво. Ось чому аж до кінця XVII ст. промислове виробництво в Західній Європі і до середини XIX ст. — в Україні лишалося простим додатком до торгівлі.

В доіндустріальній економіці через відсутність регулярної зайнятості, фабричної дисципліни, як і раніше, переважала думка про нееластичність попиту. Меркантилістські положення про активне сальдо торговельного балансу, у яких обґрунтовується перевищення експорту над імпортом, заохочується експорт капіталу та залучення в країну зарубіжного золота і схвалюється громадська праця, дійсно спонукають до думки, що вищі класи суспільства зобов'язані забезпечувати робочі місця, оскільки лише політика, суть якої можна виразити двома словами — "розори сусіда", збагатить націю, а більш висока заробітна плата знизить, а не підвищить пропозицію праці. Розвиток меркантилістських економічних ідей про державне регулювання зовнішньої торгівлі, ототожнення грошей і багатства та інші — слід розглядати з урахуванням **двох етапів**, які виділяють у **розвитку меркантилізму, а саме: раннього і пізнього**. Основним критерієм розрізнення цих етапів є шляхи досягнення активного балансу.

Теорія "грошового балансу". **Ранній меркантилізм** виник ще до великих географічних відкриттів і тривав до середини XVI ст. Найвизначнішим представником цього періоду був **Уільям Стаффорд** (Англія). На цьому етапі торговельні зв'язки між країнами були розвинені слабо і мали епізодичний характер. Для досягнення позитивного сальдо у зовнішній торгівлі ранні меркантилісти вважали необхідним, *по-перше*, встановлювати максимально високі ціни на товари, які експортуються; *по-друге*, в цілому обмежувати імпорт товарів; *по-третє*, не допускати вивезення із **країни** золота і срібла (з якими ототожнювали грошове багатство держави).

Таким чином, теорія раннього меркантилізму може розцінюватися як теорія "грошового балансу". Проте, слід відзначити, що представники раннього меркантилізму не мали чіткого уявлення про зв'язок торгівлі і грошового обігу. Їхня концепція номіналістичного походження грошей, яка бере свій початок ще із стародавніх часів, у тому числі з праць старогрецького філософа Арістотеля (IV ст. до н.е.), була помилковою. Останній, як відомо, вважав, що монета **"існує не по природі, а встановлена людьми, і їм під силу змінити її або вилучити із обігу"**. Міркуючи так, меркантилісти заперечували не лише товарну природу грошей, але і їхній зв'язок з дорогоцінними металами.

Однак у період раннього меркантилізму, як і в середні віки, **уряд займався "псуванням" національної монети**, знижуючи її вартість і вагу з надією зацікавити іноземних купців обмінювати їхні гроші на іноземні та купувати більше товарів. Перетворення грошей в умовний знак, фіксоване співвідношення золотих і срібних монет, які були в обігу (система біметалізму), виправдовувалися як фактами обігу неповноцінних грошей, так і помилковою констатацією того, що золото і срібло є грошима завдяки їхнім природним якостям, виконуючи функції міри вартості, скарбу (нагромадження) і світових грошей.

Теорія "торговельного балансу". **Пізній меркантилізм** тривав з другої половини XVI ст. до середини XVII ст., хоч окремі його елементи продовжували проявляти себе і в XVIII ст. На цьому етапі торговельні зв'язки між країнами стають розвиненими і регулярними. Цьому сприяло заохочення розвитку національної промисловості і державної торгівлі. Щоб досягти активного торговельного балансу, меркантилісти вважали необхідним; *по-перше*, завоювати зовнішній ринок, пропонуючи відносно дешеві товари (державна, на їх думку, мала стимулювати виробництво товарів на експорт), а також перепро-

дуючи товари одних країн в інші; *по-друге*, дозволяти імпорт товарів, крім предметів розкоші, при збереженні в країні активного торговельного балансу; *по-третє*, вивозити золото і срібло для здійснення вигідних торговельних угод шляхом посередництва, тобто для збільшення їх маси у країні і збереження активного торговельного балансу, який веде до активного платіжного балансу, а отже — до припливу золота і срібла з-за кордону. Пізні меркантилісти змінили акцент у теорії монетаризму, протиставляючи ідеї "грошового балансу" ранніх меркантилістів **ідею "торговельного балансу"**, згідно з якою держава стає тим багатшою, чим більшою є різниця між вартістю вивезених і ввезених товарів.

Визнаючи товарну сутність грошей, їх цінність пізні меркантилісти, як і їхні попередники, вбачали у природних властивостях золота і срібла. Але саме вони зумовлювали перехід від металевої до кількісної теорії грошей і системи монометалізму. Якщо ранні меркантилісти ототожнювали багатство країни із золотом і сріблом та зводили функцію грошей до засобу нагромадження, то представники пізнього меркантилізму під багатством розуміли надлишок продуктів, який можна перетворити на зовнішньому ринку у гроші, що для них були не тільки засобом нагромадження, а й засобом обігу. Виступаючи за посередницьку торгівлю, представники пізнього меркантилізму відстоювали обіг грошей як капіталу.

Ідеї пізніх меркантилістів. Виникнення кількісної теорії грошей було ніби природною реакцією на "революцію цін" XVI ст., зумовлену величезним припливом у Європу із Нового світу золота і срібла, яка засвідчила причинний взаємозв'язок між зміною кількості грошей і цінами на товари.

На переконання пізніх меркантилістів, **цінність грошей** перебуває у зворотній залежності від їх кількості, а рівень цін на товари прямо пропорційний кількості грошей. Вони тенденційно вважали, що збільшення пропозиції грошей підвищить попит на них, стимулюватиме торгівлю.

Розглянемо коротко основні погляди та ідеї відомих меркантилістів пізнього, або ж "зрілого" періоду. Один із них — Томас Мен *.

Найбільш стисло і точно суть меркантилізму викладена в книзі Т. Мена **"Багатство Англії у зовнішній торгівлі, або баланс нашої зовнішньої торгівлі як принцип нашого багатства"** (1664 р.).

Істинний меркантиліст Т. Мен бачив багатство переважно в його грошовому виразі — у золоті і сріблі. На його поглядах позначилась належність до багатого купецтва. Як окремий торговець пускає в обіг гроші, щоб вилучити їх з прибутком, так країна має збагачуватися шляхом торгівлі, забезпечуючи перевищення вивезення товарів над їх ввезенням. Розвиток виробництва він розглядав як засіб розширення торгівлі.

Т. Мен, хоч і визнавав, що приплив дорогоцінних металів підвищить внутрішні ціни, все ж наполягав саме на цьому положенні. Він був переконаний, що товар потрібно "продавати якомога дешевше, аби лише не втратити збуту...". Що ж до збільшення ввезення у країну товарів заготівку, то вигоду Т. Мен вбачав у тому, що досягнуте збільшення товарів врешті-решт після вивезення цих товарів знову за кордон перетвориться у ввезення значно більшої кількості грошей, Т. Мен, як і інші меркантилісти, був далекий від намагання створити певну "систему" економічних поглядів. Однак економічні думки мають свою логіку, і Т. Мен, відображаючи реальність, змушений був оперувати такими теоретичними термінами, як товар, гроші, прибуток, капітал тощо. І намагався при цьому встановити причинний зв'язок між ними.

Ідеї, багато в чому схожі з ідеями Т. Мена, висловив Джон Локк, який вважав, що "багатство" потрібно розглядати не просто як велику кількість золота і срібла, а у порівнянні з іншими країнами.

Майже повторив Дж. Локка і Річард Кантільон, твердячи у своїх **"Нарисах про природу торгівлі" (1755)**, що "будь-яка держава, в обігу якої знаходиться більше грошей, ніж у сусідніх країнах, має над ними перевагу, поки підтримує такий рівень".

Сюди ж можна віднести й ідеї паперово-грошового меркантиліста Джона Ло, який у

своїй праці "**Аналіз грошей і торгівлі**" (1705) наполегливо аргументував думку про те, що незначне підвищення ціни приводить до істотного росту пропозиції, тобто про те, що еластичність пропозиції товарів є досить високою. Звідси цілком логічним є висновок про можливість значною мірою впливати на ріст виробництва шляхом збільшення кількості грошей в обігу.

Як бачимо, концепція пізнього меркантилізму майже цілком була орієнтована на практику господарського життя — в основному на сферу обігу. Вплив меркантилістів на інші сфери економіки не завжди був адекватним. Прикладом цього може бути Франція, де найбільш активним провідником політики протекціонізму в XVII ст. вважався суперінтендант (міністр) фінансів **Жан-Батіст Кольбер**. При ньому у промисловості країни створювалась могутня мережа мануфактур, хоч підкреслимо, не стільки заради розвитку національної промисловості, скільки для забезпечення прибутків королівського двору, який відзначався розтринькуванням коштів. Водночас шляхом заборони ввезення хліба і безперешкодного його вивезення стримувався розвиток фермерства, що в остаточному підсумку стало фактором "вужкості" внутрішнього ринку порівняно з давньою суперницею Франції — Англією. Пізніше французький меркантилізм стали називати **кольбертизмом**.

Термін "політична економія" і його автор. Кольбер був практиком, який за допомогою меркантилістської політики намагався подолати соціально-економічну відсталість країни. Теоретичні основи меркантилізму у Франції були закладені у "**Трактаті політичної економії**" (1615), автором якого був відомий **Антуан Монкретьєн***. Саме він **вперше ввів у соціально-економічну літературу термін "політична економія"**.

Автор "Трактату політичної економії" найбільш корисним станом вважав купців, а торгівлю характеризував як мету ремесла. **Активне втручання держави** в економіку **розглядав як найважливіший фактор** нагромадження, **зміцнення і розвитку** господарства **країни**. А. Монкретьєн рекомендував розвивати мануфактури, створювати ремісничі школи, підвищувати якість виробів і розширювати торгівлю товарами національного виробництва, витісняючи з французького ринку іноземних купців, яких він порівнював із насосом, що викачує багатство з країни. Програма А. Монкретьєна передбачала розширення зовнішньої експансії Франції. Вона частково відображала монетаризм, а також ідею активного торговельного балансу, до якої наближався автор.

Самостійний характер мав вітчизняний меркантилізм. Одним із найосвіченіших вітчизняних діячів свого часу був **Феофан Прокопович** (1681 — 1736 рр.). Як і сучасні йому російські меркантилісти, він був прихильником активного господарського й торговельного балансу. Ф. Прокопович вважав, що досягти такого балансу можна лише шляхом безперервного розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі, засобів і шляхів сполучення тощо. Він обстоював також необхідність розвитку економічних зв'язків, торгівлі з іншими країнами, однак лише в тому разі, якщо вони відповідають інтересам власної країни.

Таким чином, меркантилізм не був суто англійським явищем. Політика нагромадження грошей, протекціонізму і державної регламентації господарства проводилась у XV — XVIII ст. у всій Європі — від Португалії до Росії. Але провідна роль у розробці ідей меркантилізму належить англійським памфлетистам. Це пояснюється швидким економічним розвитком Англії, зрілістю англійської буржуазії.

Значення ідей меркантилізму. Меркантилісти намагалися знайти відповідь на цілу низку питань, які ставило життя: чому багатство росте в одній країні інтенсивніше, ніж в іншій? Що можна і потрібно зробити в масштабах підприємства і, особливо, держави, щоб багатство росло швидше? Меркантилісти шукали відповідь на ці питання в умовах економіки своєї епохи. Можна вважати, що **вони першими поставили завдання "раціонального господарювання"** як найважливішу проблему економічної науки. **БІЛЬШІСТЬ** з їхніх емпіричних висновків і рекомендацій були об'єктивно правильними і в цьому розумінні — науковими.

Разом з тим, **вони зробили перші кроки і в пізнанні законів руху і внутрішнього**

механізму ринкової економіки. Помилка їхня була в тому, що вони шукали розгадку секретів економіки у сфері обігу. А виробництво розглядали лише як засіб для забезпечення припливу грошей у країну, точніше, в руки торгових капіталістів. Між тим, основою будь-якого суспільства є виробництво матеріальних благ, а обіг грошей — другорядним щодо нього.

Саме ж "багатство нації" меркантилісти розглядали по суті через призму інтересів торгового капіталу. Тому вони не могли не помітити такої важливої економічної категорії, як обмінна вартість. Вона їх цікавила суто як теоретиків, тому що в чому ж яскравіше втілюється обмінна вартість, як не у грошах чи в золоті? Однак навіть вихідна аристотелева ідея зрівняння різних благ і різних видів праці в обміні була їм чужою. Вони вважали, що обмін за своєю природою є нерівним і нееквівалентним. Меркантилісти не розвивали теорії трудової вартості, зародки якої наявні ще у працях Арістотеля та окремих середньовічних авторів.

Додану **вартість меркантилісти розглядали як торговий прибуток.** Приріст і нагромадження капіталу вони розуміли не як результат виробничої діяльності, а як такий, що породжений обміном, особливо зовнішньою торгівлею.

І все ж, незважаючи на це, багато проблем меркантилісти бачили у правильному світлі. Так, важливим предметом їх турботи було фактичне залучення у капіталістичне виробництво якомога більшої частини населення. У поєднанні з гранично низькою заробітною платою це мало збільшити масу прибутку і прискорити нагромадження капіталу. **Меркантилісти великого значення в економічному розвитку** надавали еластичності грошової системи. Орієнтуючись у своїх економічних проектах на сильну державну владу, пізні меркантилісти разом з тим часто виступали проти надмірної і дріб'язкової регламентації господарства державою. Це особливо характерне для англійців, які були виразниками інтересів сильної, самостійної і досвідченої буржуазії, яка мала потребу лише у загальному захисті її інтересів.

Томас Мен боровся проти жорсткої регламентації вивезення дорогоцінних металів. Він писав, що, як селянину необхідно кинути зерно в землю, щоб одержати згодом урожай, так і купцеві потрібно вивезти гроші і придбати зарубіжні товари, щоб потім продати більше своїх товарів і дати нації вигоду у вигляді додаткової кількості грошей.

Разом з тим, меркантилісти не надавали значення залученню в національну економіку зарубіжних інвестицій. Для них неістотною була і проблема безробіття; основною причиною "добровільного безробіття" вони вважали "лінощі" або "розбещеність", які породжують у людині небажання працювати на фабриках і заводах заради власного блага.

Незважаючи на помилки, меркантилізм, як вважав **Й. Шумпетер***, слід характеризувати як **"епоху зародження політичної економії"**. На його думку, у той час ще не існувало загальних проблем економіки, і тому "ми не можемо шукати у тогочасній літературі глибоких узагальнень".

Гроші і капітал у розумінні меркантилістів .Таким чином, безперечно, серце меркантилізму — це доктрина активного торговельного балансу як найважливішої умови національного багатства. Виникає питання, як взагалі можна було прийти до подібних переконань? Адам Сміт* першим дав і найбільш просту відповідь: меркантилізм є не що інше, як переплетіння протекціоністських помилок, нав'язаних продажному парламенту "нашими торговцями і промисловцями", і ґрунтується воно на "найпростішому уявленні, ніби багатство полягає у володінні грошима". Так само, як індивід, держава має витратити менше, ніж отримує, якщо має намір збільшити своє багатство. Якої матеріальної форми набуває цей надлишок понад споживанням? Меркантилісти порівнювали його із придбанням твердих грошей або скарбів. Помилково ставився знак рівності між грошима і капіталом, а також активним сальдо торговельного балансу і щорічним перевищенням прибутку над споживанням. Такою була суть сміт'янської критики меркантилізму.

З часів Адама Сміта коментатори ніколи не припиняли обговорювати питання: чи насправді меркантилісти ототожнювали гроші і капітал, або, використовуючи архаїчну

термінологію, — "дзвінку монету" і багатство? Враховуючи вражаючу недбалість, з якою автори того часу вживали звичну повсякденну лексику, не дивно, що у літературі допускалося більш ніж одне тлумачення цього питання. "Одні з кращих англійських авторів економічної теорії у галузі торгівлі, — визнає Адам Сміт, цитуючи **Т. Мена і Дж. Локка**, — починали із зауважень, що **багатство країни** складається **не тільки із її запасів золота і срібла**, а ще із землі, споруд і **всякого роду споживчих благ**; однак у ході їх роздумів земля, споруди і споживчі блага, здається, випадають у них із пам'яті, і їх докази **частенько зводять багатство** до золота і срібла". Можна ще цитувати поміркованих меркантилістів, які не ототожнювали гроші і капітал, а услід за Арістотелем підкреслювали чисто умовну природу грошей. Але також справедливим є те, що майже всі меркантилісти мали ілюзію, нібито гроші є певною мірою "найважливішими засобами". **Гроші — це "життя комерції", "на-сушний дух торгівлі"**, або, за висловленням Бекона, "як гній — **погані лише поки лежать без діла**". Подібна образність була використана у доктрині XVIII ст. Щодо грошей, які стимулюють торгівлю, то це поняття існувало набагато раніше без будь-якого теоретичного обґрунтування. Обговорювання цього питання не має сенсу, оскільки відсутність стійкої термінології в літературі того часу унеможливило встановлення різниці між аксіоматичною ідентифікацією грошей і багатства та більш загальним припущенням, що збільшення одного завжди спричиняє збільшення іншого.

Тепер щодо розуміння меркантилістами золотогрошового потоку. Що вони мали на увазі, твердячи про бажаність перевищення експорту над імпортом? Чи це єдине джерело багатства нації або чи це — єдина вигода, яку отримує країна від зовнішньої торгівлі? Чи це є щось більше, ніж словесне формулювання для обґрунтування заходів, які вважаються корисними з інших причин? Якою б точною не була інтерпретація, думка про те, що перевищення експорту над імпортом є показником економічного добробуту, є основною помилкою у працях меркантилістів.

Платіжний баланс завжди має бути збалансованим, але торговельний баланс не обов'язково повинен бути урівноваженим. **Країни отримують прибуток від міжнародного обміну через посередництво:** 1) зримого експорту товарів; 2) незримого експорту послуг; 3) експорту дорогоцінних металів; 4) імпорту капіталу або в формі іноземних інвестицій всередині країни, або прибутку на свої інвестиції за кордоном, або у вигляді іноземних позик. **Країна витрачає на міжнародний обмін:** 1) зримий імпорт;

2) незримий імпорт; 3) імпорт дорогоцінних металів; 4) експорт капіталу у вигляді зарубіжних активів. Ці чотири статті у сукупності завжди зрівноважені. Якщо це не відбувається з першими трьома статтями, то різниця проявляється в експорті або імпорті капіталу. Коли меркантилісти твердили про активне сальдо торговельного балансу, вони все-таки мали на увазі перевищення експорту, зримого і незримого, над імпортом, закликаючи або до залучення золота у країну, або до надання кредиту зарубіжним країнам, тобто експорту капіталу. Іншими словами, вони не проводили чіткої межі між тим, що сьогодні називають "рахунок поточних операцій" і "рахунок руху капіталу" у платіжному балансі.

Слід зауважити, що **ще у 1630 р. Томас Мен зрозумів, що приплив у країну дорогоцінних металів піднімає внутрішні ціни. і доктрина "продати дорожче, купити дешевше" обертається проти самої країни. Кантільйон і Юм*** заново сформулювали цей висновок у XVIII ст., і приблизно за століття "механізм золотогрошових припливів" забезпечив спростування меркантилістських принципів. Аргументи були такі: суто автоматичні механізми сприяють "природному розподілу грошових металів" між торгуючими країнами і установленню таких рівнів внутрішніх цін у них, за яких експорт кожної країни дорівнює її імпорту. Будь який додатковий видобуток золота в окремій країні підвищить рівень внутрішніх цін відносно інших країн. У результаті перевищення експорту над імпортом має оплачуватися впливом золота. Процес триває до тих пір, доки у всіх торгуючих країнах не встановиться нова рівновага між експортом та імпортом, яка відповідатиме більш високій пропозиції золота. Оскільки зовнішня торгівля і золото

взаємопов'язані так, що нагадують воду у сполучених посудинах, яка намагається постійно знаходитися на одному рівні, політика гонитви за активним торговельним балансом сама себе скасовує.

Усі елементи, що складають цю теорію саморегулюючого механізму розподілення дорогоцінних металів, були відомі вже у X VII ст. Томас Мен показав, що будь-яке суто пасивне або активне сальдо балансу по поточних операціях, зримих і незримих, має фінансуватися відтоком або припливом дорогоцінних металів, отже обсяги експорту та імпорту залежать від співвідношення цін у різних країнах. У **1690 р.** Джон Локк **ясно показав, що ціни змінюються у визначеній пропорції до кількості грошей в обігу.** Слід було лише поєднати ці думки воедино і дійти висновку, що немає ніякої необхідності турбуватися про довгостроковий стан торговельного балансу.

Основи протиріч ідей меркантилістів. Так що ж лежало в основі зазначених протиріч? Статичне розуміння економічної діяльності як гри з нульовою сумою (виграш одного — людини чи країни — є програшем іншого), мовчазне припущення обмеженості потреб, нееластичність попиту, слабкість грошових стимулів — очевидно, що всі ці поняття були присутні в доіндустріальній економіці, звичній до такого незначного росту виробництва і населення, що ним можна просто знехтувати. У часи, коли прибуток від зовнішньої торгівлі був випадковим — а саме такою є епоха піратського імперіалізму, коли внутрішня торгівля обмежувалася кількома населеними пунктами і велася спонтанно, і практично невідомі були регулярна зайнятість і фабрична дисципліна, — що може бути природніше від думки, немов лише політика "розори сусіда" збагатить націю, що активний торговельний баланс втілює в собі чисту надбавку до обсягу продажів на обмеженому внутрішньому ринку і що більш висока заробітна плата знизить, а не підвищить пропозицію праці? Такого роду загальні уявлення про економічну діяльність настільки міцно укорінювались у реальному світі, що навряд чи потребували констатації, і тільки вони пояснюють, чому розумні люди могли дотримуватися теорій, висунутих у той період. До цього, на думку М. Блауга*, спонукали також протекціоністські настрої, поєднані з хибним ототожненням грошей і багатства.

2. Економічні ідеї в Росії і в Україні у XVII—XVIII ст.

Відсталість Росії від західноєвропейських країн особливо стала відчутною наприкінці XVII ст. Необхідні були докорінні реформи. Ці реформи і були проведені Петром I. Вони охопили і господарське життя України.

Навколо Петра I було немало соратників, які намагалися зробити свій внесок у справу економічного життя Росії. Серед них (ми уже називали нашого співвітчизника Феофана Прокоповича) — **Іван Тихоїнович Посошков** (1652 — 1726рр.) — оригінальний економіст-мислитель, який намагався вирішити гострі проблеми економіки.

І. Т. Посошков вийшов із сім'ї майстра ювелірних справ, сам був майстром, потім служив на гуральні, займався торговельно-промисловою діяльністю. Найпопулярніша його робота "**Про бідність і багатство**" (1724) була призначена для Петра I. У серпні 1725 р. Посошков був заарештований і ув'язнений в Петропавлівську фортецю, де наступного року помер. У книзі глибоко аналізується життя країни, її недоліки, містяться практичні рекомендації щодо їх усунення. Разом з тим, у ній розглядаються і теоретичні питання.

ЕКОНОМІЧНІ погляди Посошкова. За своїми поглядами Посошков був прихильником монархії. Водночас він критично ставився до системи і порядку управління в Росії, вбачав у них перешкоду до ліквідації злиденності та примноження багатства в країні. У Посошкова немає характерного для представників меркантилізму Західної Європи ототожнення багатства з грішми. Він вважав, що багатство суспільства втілюється не тільки у дорогоцінних металах, а й у матеріальних благах. Посошков розрізняє багатство майнове і немайнове. Під **майновим** він розумів багатство держави (скарбниці) і багатство народу, під **немайновим** — "щиру правду", тобто законність, правові умови, хороше керування країною.

Завданням економічної політики держави Посошков вважав "всенародне збагачення". Він писав: "...в якому царстві люди багаті, то і царство те багате, а в якому будуть злиденні,

то і царству тому не можна дістати слави багатого". Зростання народного багатства вигідне народу і державі — така основна думка Посошкова. Його висловлювання мали прогресивний характер і виходили за рамки меркантилістських уявлень про багатство.

Для ліквідації злиденності і досягнення багатства у країні найважливіше значення мають такі дві тези Посошкова: примусити всіх людей працювати, причому сумлінно і продуктивно, знищити гультяйство у всіх його проявах, рішуче боротися з непродуктивними витратами, здійснювати жорстку економію у всьому.

Виходячи із загальнодержавних інтересів, він рішуче виступає проти хижацького ставлення до природних багатств країни і викладає найбільш доцільні, на його думку, принципи їх використання.

Особливо велику увагу Посошков приділяв питанням розвитку національної промисловості. Він писав про необхідність будівництва залізничних, скляних, полотняних заводів. При цьому вказував, що розвиток великої вітчизняної промисловості буде сприяти "зберіганню" грошей у країні, У числі заходів, спрямованих на розвиток виробництва, Посошков пропонував будувати заводи на державні кошти і передавати їх потім у приватні руки, радив організувати стимулювання і охорону винахідництва. Посилаючись на багатство країни, доводив необхідність розвідування її недрів, охорони природних ресурсів, рибних багатств і лісів.

Будучи ідеологом купецтва, Посошков багато місця у своєму творі відводить питанням торгівлі. Із всіх видів господарської діяльності найбільше значення він надавав торгівлі, а із суспільних станів — купецтву. **"Торг — справа велика! Купецтвом всяке царство багатиться, а без купецтва ніяка і мала держава бути не може,"**— писав Посошков. Намагаючись зробити купецтво монополістом у торгівлі, він пропонував заборонити дворянам і селянам займатися торгівлею. Ставлячи мету ліквідувати конкуренцію і гру цін на ринку, Посошков висловився за **"установлену ціну", яка регулюється зверху системою нагляду і контролю.** Щодо цього, погляди його застаріли, а от у негативній оцінці системи внутрішнього мита, яке існувало тоді у всіх країнах і сильно звужувало внутрішній товарооборот, Посошков випередив свій час. Запропоноване ним установлення одного збору з товарів, причому значно нижчого від суми існуючих тоді внутрішніх зборів, дійсно сприяло б розвитку внутрішньої торгівлі,

Щодо зовнішньої торгівлі, Посошков пропонував таку систему її організації, яка, на його думку, здатна забезпечити російським купцям панівне становище і захистити їх від конкуренції з боку іноземного торгового капіталу. Заходи щодо організації зовнішньої торгівлі проникнуті турботою Посошкова про збереження і примноження грошей у країні. Він вважав необхідним ввозити з-за кордону тільки те, що не виробляється всередині країни і без чого обійтися неможливо. Пропонував заборонити ввезення предметів розкоші, які вже виробляються у країні, включивши до їх переліку сіль, скляний посуд, трюмо, капелюхи та інші товари. Щоб мати змогу не ввозити ці товари і тим самим зберегти гроші у країні, Посошков пропонував створити власну промисловість. **Для стимулювання власного виробництва, на його думку, слід зупинити вивезення із країни промислової сировини, а вивозити за кордон лише готові вироби.**

Оригінальністю відзначаються **погляди Посошкова на гроші.** Виходячи із виключної ролі державної влади у розвитку продуктивних сил, він відстоює **номіналістичну** теорію грошей. Його теорія враховувала інтереси національного купецтва, зміцнювала економічну незалежність країни і практично узагальнювала фінансову практику того часу.

У книзі "Про бідність і багатство", крім проблеми торгівлі, промисловості, грошей та інших питань народного господарства, значне місце посідало і **селянське питання.** Залишаючись ідеологом купецтва, Посошков показав тяжке становище селянства в епоху Петра I. Він критикував нічим не обмежену експлуатацію селян поміщиками, намагався зрозуміти причини бідності селянства, знайти шляхи їх усунення. Не вимагаючи відкрито скасування кріпосного права, **Посошков пропонує обмежити владу поміщиків певними рамками.** Надзвичайно радикальною і прогресивною для свого часу була пропозиція

визначити законом розмір селянських повинностей відповідно до кількості землі і посівів, значно знизити розмір податків, які стягалися із селян, установити обов'язкове навчання писемності селянських дітей.

Заслуга Посошкова полягає в тому, що він зумів правильно, в рамках своєї епохи, зрозуміти основні завдання країни. Він одним із перших російських письменників-економістів дав розгорнуту і витончену систему економічних поглядів.

Соціально-економічні ідеї П. Орлика. Унікальним документом, який став найвищим злетом і підсумком української суспільної думки козацької доби, була **Конституція Пилипа Орлика***. Ідеї, висловлені у цьому документі, є результатом майже тисячоліття соціально-економічного і політичного розвитку України, свідченням високого рівня самосвідомості нації.

Історико-економічний екскурс, який дається в преамбулі Конституції, допомагає зрозуміти витоки і особливості козацького соціально-економічного устрою, який утвердився в Україні в результаті Визвольної війни середини XVII ст. Це була національна модель ранньобуржуазного суспільства з елементами ринкового господарства. Земля зосередилася в руках козаків, селян і міщан. Основним типом господарства стало дрібне і середнє козацько-селянське та індивідуально-приватне, що ґрунтувалося на власній і частково на найманій праці. Козацьке господарство втілювало потенційні тенденції капіталістичного фермерства. Серед океану великих феодальних кріпосницьких маєтків Європи вільне козацьке землеволодіння, тисячі приватних ділянок в Україні були чимось небаченим, створювали могутню соціально-економічну базу для консолідації народу і його руху шляхом прогресу.

Конституція П. Орлика стояла на захисті приватної власності. Щоб не допускати обезземелювання рядових козаків і концентрації старшинського землеволодіння, в тодішніх умовах це вело до відродження феодально-кріпосницьких відносин. стаття 10 Конституції забороняла старшині

(полковникам, сотникам, отаманам) забирати у рядових козаків землю її(ю силою змушувати до її продажу).

Велику увагу приділено в Конституції фінансовим справам. **Конституція відокремлювала державний скарб від гетьманського** і передавала його її розпорядження генерального підскарб'я. На цю посаду могла бути обрана лише "людина значна й заслужена, маєтна і добросовісна". Таким чином, створювалися державні фінанси. Таке ж розгалуження мало бути здійснене і на місцях. Пани-полковники "не повинні мати інтересу до скарбів полкових, задовільнюючись своїми приходами й добрами "

Дістали відображення в Конституції і **питання торгівлі**, що засвідчувало розвиток товарно-грошових відносин у Гетьманщині- Якщо базари і торги обслуговувалися тільки місцевими ринками, які забезпечували економічний зв'язок між містом і селом, то ярмарки зв'язували між собою різні райони України і були ознакою започаткування внутрішнього ринку. **Правила ярмаркової торгівлі регламентувалися звичасвими нормами.** За дотриманням правил торгівлі стежили ярмаркові судді або козацька старшина. За користування ярмарковим місцем сплачувалися різні збори, зокрема мито за торгове місце, за кількість і різноманітність товару, ,ча його ввезення ("індукта" — ввізне мито, "евекта" — вивізне мито).

Конституція визначала деякі напрями **вдосконалення оподаткування** населення. Податковий тягар передбачалося полегшити за рахунок оподаткування тих верств населення, що раніше не оподатковувалися, і передусім — маєтних купців, які захищалися "полковничою та сотницькою протекцією", і підсудків.

Скасувавши ненависні народові державні монополії, оренди, відкупи, інші обтяжливі для селян і міщан статії (розквартирування в їх будинках компанійців і сердюків), Генеральна рада мала знайти інші кошти на утримання найманого війська, що перебувало в розпорядженні гетьмана і виконувало військово-поліцейські доручення.

У соціально-економічній політиці українських гетьманів, починаючи від П. Сагайдачного, **приділялася увага соціальному захистові населення.** Конституція також

звільняла козацьких вдів, осиротілих козацьких дітей, козацьких жінок, чоловіки яких перебували в походах або на іншій службі, від сплати податків і виконання різних повинностей.

Старі козаки, козаки-інваліди, козаки-одинаки бралися на повне державне забезпечення.

Хоч першу Конституцію України і не було втілено в життя, все ж вона залишилась однією з найвидатніших пам'яток політичної та економічної думки.

Тема 4: ЕКОНОМІЧНЕ ВЧЕННЯ К. МАРКСА

Марксизм виник у 40-х роках ХІХ ст., у часи, коли були зроблені важливі наукові відкриття, створена важлива основа капіталізму, світ пережив три економічні кризи (1825, 1836, 1847рр.), мали місце виступи робітників, які висували політичні вимоги (ліонські і сілезькі ткачі), створені чартистські організації в Англії. **Джерелами марксизму** були німецька класична філософія (Гегель, Фейєрбах), французький утопічний соціалізм (Оуєн, Фур'є, Сен-Сімон), англійська класична політекономія (Сміт, Рікардо).

Перші твори марксизму. Першим політекономічним твором марксизму вважається праця **Фрідріха** Енгельса (1820—1895 рр.) **»Нариси до критики політичної економії»**(1844). В ній розглядаються

проблеми приватної власності як вихідної бази капіталізму; нагромадження, концентрація і централізація капіталу; економічні кризи.

У "Нарисах" ще відчувається вплив на молодого Енгельса Фур'є і соціалістів-рікардіанців. Це стосується як самих термінів, так і морально-етичних принципів у трактуванні категорій, успадкованих від соціалістів-утопістів. Значення цієї праці полягає в тому, що вона відвернула увагу молодого Маркса від філософії і права і спрямувала й в сферу економічних питань.

У наступній праці Енгельса **"Становище робітничого класу в Англії"** (1845) дана характеристика становища робітничого класу Англії після завершення промислового перевороту. У цій роботі він підкреслив, що становлення капіталістичної промисловості є результатом промислового перевороту, дав характеристику криз, але ще не дав повного уявлення про їх цикли і фази. При підготовці "Капіталу" Маркс широко використовував цю працю Енгельса.

Карл Маркс* залишив помітний слід в історії економічної думки. Сила впливу його вчення велика. Ідеї К. Маркса дуже часто виходять за межі безпосередньо економічних проблем, переплітаючись з філософськими, соціологічними і політичними проблемами. Він створив щось на зразок релігії, в основі якої лежать прості ідеї: соціальна рівність, воля, демократія.

Творча спадщина К. Маркса має багато спільного з досягненнями видатних представників класичної школи економічної думки, особливо А. Сміта і Д. Рікардо. Проте, їх теоретико-ідеологічні позиції, як думав автор "Капіталу", стали лише вершиною основ "буржуазної" економічної теорії, і після їх праць класична політична економія начебто себе вичерпала.

Уже в першому розділі першого тому "Капіталу" К. Маркс заявляє, що "вульгарний економіст" відійшов від принципів Сміта—Рікардо, ігнорує "реальні" і "визначальні фактори", коважає по поверхні економічних явищ і має справу з суб'єктивним ставленням до грошових витрат економічних агентів. При цьому **"вульгарний економіст"**, за **Марксом**, є виразником буржуазної (класової) ідеології, і з цієї причини (навіть не маючи намірів бути неправдивим) позбавлений можливості тлумачити реальність об'єктивно.

Методологія дослідження. За визнанням самого К. Маркса, **методологічно** він виходив одночасно з **трьох наукових** джерел: англійської класичної політичної економії Сміта—Рікардо, німецької класичної філософії Гегеля—Фейєрбаха і французького утопічного соціалізму. У *перших* він запозичив та розвинув серед багатьох інших трудову теорію вартості, положення закону тенденції норми прибутку до зниження, продуктивної праці тощо, у *других* — ідеї діалектики і матеріалізму. у *третьох* — поняття класової боротьби, елементи соціального устрою суспільства. Тому автор "Капіталу" є не єдиним серед дослідників початку і середини ХІХ століття, які розглядали політику і державу як другорядні явища відносно соціально-економічних, і віддавали перевагу, відповідно до каузального підходу, класифікації економічних категорій на первинні і вторинні; вважали економічні закони, капіталізм і відповідно ринковий механізм господарювання історично минушими і т.п.

Проте **центральне місце в методології досліджень К. Маркса** займає його **концепція про базис і надбудову**, про що він заявив ще в 1859 р. у "Критиці політичної економії". Основна ідея праці була сформульована так: "В суспільному виробництві свого життя люди вступають в певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість".

Між іншим, у концепції про базис і надбудову зроблена спроба дати економічну інтерпретацію історії, враховуючи діалектику продуктивних сил і виробничих відносин, яка підказує, на думку К. Маркса, необхідність переходу від капіталізму до соціалізму, тому що "буржуазною суспільною формацією,— пише він,— завершується передісторія людського суспільства". За Марксом, недіалектичний підхід і необґрунтоване визнання законів капіталістичної економіки універсальними не дозволили зрозуміти представникам класичної політичної економії, які, власне, їх відкрили, що ці закони мають специфічний і перехідний характер.

Звертаючись до суті концепції К. Маркса, треба зауважити, що **ідея аналізу суспільного розвитку** як чергування типів базису і надбудови складна у вживанні. Наприклад, продуктивні сили залежать одночасно від технічного оснащення і від організації спільної праці, яка в свою чергу залежить від законів власності. Останні належать до юридичної сфери. Але право — це частина держави, а вона належить до надбудови. Ми знову зустрічаємось з труднощами відділення базису від надбудови. Але незважаючи на те, відтоді і нині для марксиста економічний підхід означає, що організація виробництва відіграє вирішальну роль, визначаючи соціальну і політичну структуру і роблячи наголос на матеріальних благах, цілях і процесах, на конфлікті між робітниками і капіталістами і загальному підкоренні одного класу іншому.

Капіталізм і теорія класів. На переконання К. Маркса, капіталізм, ера якого "бере свій початок у XVI ст.", виключає гуманізацію суспільства і демократію через приватну власність на засоби виробництва та анархію ринку. У **цій системі**, де працюють заради прибутку, має місце експлуатація одного класу іншим, а людина (і підприємець, і робітник) стає чужою сама собі, тому що не може самореалізуватися у праці, яка перетворилася лише у засіб існування в умовах непередбачуваного ринку і жорсткої конкурентної боротьби. Що стосується істинної свободи поза працею, тобто вільного часу, то він, за Марксом, "мірою багатства" стане не при капіталізмі, а при комунізмі. **Однак у автора "Капіталу" дійсно немає ніяких переконливих даних ні про момент, коли капіталізм перестане функціонувати, ні навіть про те, що в даний конкретний момент він має припинити функціонувати...** Маркс навів певну кількість доказів, які дозволяють вважати, що капіталістичний лад буде функціонувати все гірше і гірше, проте він не довів економічно, що внутрішні протиріччя капіталізму будуть його руйнувати.

Слід підкреслити, що в доказах К. Маркса про неминучу поразку капіталізму основним є не порушення ринкових принципів розподілу доходів між класами суспільства, а те, що ця система не забезпечує цілковитої зайнятості, тяжіє до колоніальної експлуатації і війн. Суспільним ідеалом він вважає соціалізм і комунізм, називаючи їх фазами неантагоністичного комуністичного суспільства, при якому засоби виробництва не будуть більше об'єктом приватного присвоєння і кожна людина отримає свободу.

Але тут доречно згадати **Ф. Хайєка, який писав:** "Обіцянка свободи стала, безумовно, одним із найбільш сильних знарядь соціалістичної пропаганди, яка дала людям впевненість, що соціалізм принесе звільнення. Тим більш жорстокою буде трагедія, якщо виявиться, що обіцяний нам Шлях до Свободи є в дійсності Дорогою в Рабство. Саме обіцянка свободи не дає побачити непримиримі протиріччя між фундаментальними прин-

ципами соціалізму і лібералізму... В результаті більша частина інтелігенції прийняла соціалізм, тому що побачила в ньому продовження ліберальної традиції. Сама думка про те, що соціалізм веде до несвободи, здається їм тому абсурдною".

Між іншим, **впевненість К. Маркса** у перемозі ідеалів безкласового суспільства **ґрунтується** передусім **на теорії класів**, яка стала здобутком класичної політичної економії ще з часів фізіократів і А. Сміта. Вважаючи себе послідовником класиків, він дійсно займався "в основному проблемою економічного росту, а саме росту добробуту і доходу, а також проблемою розподілу цього зростаючого доходу між працею, капіталом і землевласниками", тобто між класами. Але в його теорії класів центральною ідеєю є класова боротьба з тенденцією до спрощення і поляризацією суспільних груп навколо основних класів суспільства.

Ще в "Маніфесті комуністичної партії" К. Маркс писав: *"Історія всіх до цих пір існуючих суспільств була історією боротьби класів. Вільний і раб, патрицій і плебей, поміщик і кріпак, тобто пригноблюючий і пригноблений знаходились у вічному антагонізмі, вели неперервну то приховану, то відкриту боротьбу, яка завжди завершувалась революційною перебудовою всієї суспільної будови або загальною загибеллю класів"*. Не є винятком, за К. Марксом, і капіталістичне суспільство з його зростаючими протиріччями: буржуазія як панівний клас створює більш продуктивні засоби виробництва, а більшість пролетаріату залишається у бідності. Звідси, на його думку, неминуча революційна криза, тому що спричинене розвитком продуктивних сил зубожіння вершті-решт стане настільки всеохоплюючим, що зростаюча за рахунок інших верств суспільна чисельність пролетаріату (пролетаризація) дозволить йому конституюватися у клас більшості населення та здійснити пролетарську революцію і взяти владу не заради меншості, що було характерно для революцій минулого, а на користь усіх. У результаті пролетарської революції і диктатури пролетаріату, таким чином, не стане ні капіталізму, ні класів, тому що, висловлюючись словами К. Маркса, "на місце **старого буржуазного суспільства** з його класами і **класовими протиріччями** прийде **асоціація, в якій вільний розвиток кожного є умовою розвитку всіх"**.

Чому в теорії класів К. Маркса мова йде **про два класи**, які взаємодіють в історичній драмі капіталізму? Згідно з Марксом, судячи з останнього розділу третього тому "Капіталу", який називається "Класи", хоч "наймані робітники, капіталісти, землевласники утворюють три великі класи сучасного суспільства, яке ґрунтується на капіталістичному способі виробництва", і їхні доходи — заробітна плата, прибуток, рента — є "триединою формулою, яка охоплює всі таємниці суспільного процесу виробництва", та все ж таки ознакам основних класів відповідають два, а не три класи. Справа в тому, що з **розвитком капіталізму**, вважає автор "Капіталу", значення **ренти** як джерела доходу через зростаючу індустріалізацію всієї економіки буде **зменшуватись**, тому **залишається два великі джерела доходів** — прибуток і **заробітна плата** і два **великі класи** — **пролетарій**, що являє собою робочу силу, і капіталіст, який привласнює додаткову вартість. До того ж останній у К. Маркса, як і у А. Сміта та Д. Рікардо, є одночасно організатором праці, керівником технічного прогресу і власником засобів виробництва, тобто поєднує у собі і функції капіталіста, і функції підприємця. Нарешті, з позицій К. Маркса, не кожна суспільна група може характеризуватися як клас. Якщо у представників якої-небудь групи людей, як, наприклад, у "парцельних селян", про яких писав він ще у 1852 р. у роботі "Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта", існує лише місцевий зв'язок, оскільки тотожність їх інтересів не створює і між ними ніякої спільності, ніякого національного зв'язку, ніякої політичної організації, — вони не утворюють класу".

В 1852 р. у листі до І. Вейдемеера від 5 березня **К. Маркс** писав: **"Те, що я зробив нового, складається із доведення таких положень:**

- 1) що існування класів пов'язане лише з певними історичними фазами розвитку виробництва;
- 2) що класова боротьба неминуче веде до диктатури пролетаріату;

3) що ця диктатура сама становить лише перехід до знищення класів і до суспільства без класів".

Як бачимо, із всього того, що К. Маркс "зробив нового" в теорії класів, за його ж визнанням, основне "складалося із доведення" сходження пролетаріату, на зразок підняття у свій час буржуазії. З цього приводу Р. Арон заявляє: "**..сходження пролетаріату не можна уподібнювати (не в міфологічному значенні) сходженню буржуазії, і тут основна помилка всього марксистського бачення історії, наслідки якої не можна виміряти**".

Характеристика капіталу. На протиріччях капіталізму, а також і ринкових економічних відносин К. Маркс акцентує увагу і в теорії капіталу. Вже у визначенні категорії "капітал", її сутність характеризує як "засіб експлуатації" робітника і встановлення влади над робочою силою. Не погоджуючись з цим, Й. Шумпетер водночас відмічав, що у К. Маркса "основна ідея про те, що капітал є по суті засобом панування над виробництвом, зовсім не збігається з нашими висновками",

У К. Маркса, однак, є ще два трактування "капіталу". Одне із них очевидне, коли він пише, що " приєднуючи до їх (товарів) мертвої предметності живу робочу силу, капіталіст перетворює вартість — минулу, здійснену, мертву працю в капітал, в самозростаючу вартість, в живе чудовисько, яке починає "працювати" неначе під впливом захопившої його любовної пристрасі". Інше трактування очевидне у вказівках автора "Капіталу" про взаємозв'язок походження додаткової вартості і самозростання капіталу, зокрема тоді, коли він твердить: "Тільки той робітник продуктивний, який виробляє для капіталіста додаткову вартість або слугує самозростанню капіталу".

Елементом **нового в теорії капіталу К. Маркса** можна назвати введене у вступі до розділу 23 першого тому "Капіталу" поняття "**органічна будова капіталу**", яке являє собою вартісне співвідношення між постійним і змінним капіталом. Саме через **це** поняття він переходить потім до ще більш важливої, на його думку, характеристики — **норми експлуатації**, яка визначається як відношення між додатковою вартістю і змінним капіталом. Поділяючи капітал на постійний і змінний (а не як Сміт—Рікардо — на основний і оборотний), К. Маркс має на увазі як специфіку руху виділених ним частин капіталу, так і специфіку впливу кожної з цих частин на масу додаткової вартості у вартості продукту. Зокрема, про рух капіталу докладно говориться у розділі 8 другого тому "Капіталу", де мова йде про оборот капіталу, відповідно до якого **постійний капітал переносить свою цінність** на створюваний продукт **частинами, а змінний — цілком**, тобто підлягає відшкодуванню після кожного виробничого циклу. Різниця тут у тім, що постійний капітал, на відміну від змінного, може перетворюватись або в машини і обладнання, або в необхідну для виробництва сировину і додаткової вартості не створює.

Безпосередньо з грошовим капіталом пов'язане марксистське розуміння поняття цієї категорії, виражене схемою руху капіталу: $G — T — G + g$, де гроші використовуються для наживи, придбання додаткового капіталу, отримання прибутку. **К. Маркс визначає капітал**, як самозростаючу вартість, створену додатковою працею робітників. Він звертає увагу на те, що **капітал — це не річ, а характеристика певних виробничих відносин у рамках** буржуазного суспільства. Незважаючи на те, що К. Маркс у ряді місць "Капіталу" говорить про постійний, грошовий, товарний капітал, але всі ці форми служать лише зовнішнім проявом і виразом капіталістичних виробничих відносин. Цим зовнішнім виразом, за яким нерідко приховується істинна суть економічних відносин, автор "Капіталу" намагається розкрити справжню причину самозростання капіталу, яка полягає у створенні додаткової вартості найманим пролетарем.

Судження К. Маркса про вплив структури капіталу на створення додаткової вартості далеко неоднозначні. Так, у першому тому "Капіталу" зазначається, що частка додаткової вартості **на підприємстві або в галузі** економіки тим більша, чим більша частка змінного капіталу і праці, але тим менша, чим більша в органічній будові капіталу частка постійного капіталу, тобто вищий рівень механізації і наповненості підприємства або галузі машинами й обладнанням. У третьому тому "Капіталу" підкреслюється, що це протиріччя можна

розв'язати, якщо розрізняти поняття норма додаткової **вартості і норма прибутку**. *Перше* зводиться до показника, який розраховується як відношення додаткової вартості до змінного капіталу, Друге (оскільки мова йде про "зовнішню форму" додаткової вартості) розглядається як відношення додаткової вартості до сукупного капіталу, тобто до суми постійного і змінного капіталу, виражене у відсотках.

При цьому, як вважав К. Маркс, суть історичного феномену розв'язки полягає в тому, що норма прибутку має тенденцію до зниження не у відповідності до положення Рікардо—Мілля про підвищення цін на продукти першої необхідності, яке виникає через демографічні фактори і спадну (в силу "закону") родючість землі, а через рух органічної будови капіталу у бік зменшення в загальному капіталі частини змінного капіталу, зумовленого нагромадженням капіталу. У свою чергу нагромадження капіталу — це, за Марксом, процес збільшення в конкурентній боротьбі розмірів фірм і компаній, тобто "концентрації і централізації" капіталу, який одночасно супроводжується зростанням "промислової резервної армії" або, іншими словами, ростом абсолютної величини безробіття і "офіційного пауперизму". Таку суть нагромадження капіталу К. Маркс назвав "абсолютним загальним законом капіталістичного нагромадження". У третьому томі "Капіталу" К. Маркс аналізує процес виробництва капіталу в цілому, перетворення додаткової вартості у прибуток, утворення норми прибутку. Сукупний суспільний продукт (IV), за Марксом, дорівнює сумі витрат виробництва і прибутку: $W=C+V+m=k+p$ C — постійний капітал; V — змінний капітал; p — прибуток; m —додаткова вартість; k — витрати виробництва.

Трудова теорія вартості Однією з основних у "Капіталі" К. Маркса є **трудова теорія вартості**, спираючись на яку він потім **висуває** теорію додаткової вартості і висновки, які з неї випливають, про антагоністичну та експлуататорську сутність капіталізму. Про трудову теорію вартості мова йде вже у першому розділі першого тому "Капіталу", де формулюється теза про принцип обміну товарів відповідно до вартості і пропорційно кількості праці, яка потрібна для їх виробництва. Для розуміння суті та особливостей трудової теорії К. Маркса принципове значення має **концепція двоїстого характеру праці, втіленої в товарі**, К. Маркс надав їй виключного значення, вважаючи, що в цьому, фактично, і полягає вся таємниця критичного розуміння питання. З одного боку, К. Маркс вважає, що зведення товару до "праці" недостатнє і неповне — необхідно звести його до *праці в двоякій формі*, а саме в формі *конкретної і абстрактної праці*. В листі до Ф. Енгельса від 24 серпня 1867 р., відразу ж після завершення підготовки до публікації першого тому "Капіталу", К. Маркс писав: "Найкраще в моїй книзі: 1) підкреслений уже в першому розділі *двоїстий характер праці* залежно від того, чи виражається вона в споживній, чи в міновій вартості (на цьому ґрунтується все розуміння фактів); 2) дослідження *додаткової вартості незалежно від її окремих форм*: прибутку, процента, земельної ренти і т.д.", **Конкретна праця** — це корисна, доцільна форма праці, незалежна від будь-яких суспільних форм умов існування людей, вічна природна необхідність. За Марксом, така праця характеризується своєю метою, характером операцій, предметом, засобами і результатами. **Абстрактна праця** — це "праця взагалі", безвідносно до корисної, доцільної форми, затрата праці в фізіологічному розумінні слова, як витрата людської робочої сили. Вона виступає одночасно реальним та історичним явищем товарного виробництва. З урахуванням якісних відмінностей праці, тобто неоднакової інтенсивності і кваліфікації праці, далі вводиться положення про середню суспільну працю, а точніше — "суспільне **необхідний робочий час**" або про витрати часу "при середньому в даний час рівні вправності та інтенсивності праці". Таким чином, **трактування вартості, засноване на вимірі** трудових витрат, є, за Марксом, єдино правильним, незважаючи на те, що залежно від попиту і пропозиції ціна товару може зростати або падати відносно вартості. Але в розділах 1—3 третього тому "Капіталу" демонструється застосування іншого підходу, що визначає перехід К. Маркса до обґрунтування **концепції "ціни виробництва"** як категорії вторинної по відношенню до первинної категорії "вартість", Ціна виробництва оголошується тут завжди такою, що співвідноситься з "купівельною ціною". Основний аргумент, судячи з викладу розділів 9 і 10

третього тому "Капіталу", зводиться при цьому до того, що тільки при "простому товарному виробництві", тобто у доринковій економіці, а також при капіталізмі з рівнем "капіталу середньої органічної будови" було б правильно вважати, що "ціни фактично регулюються виключно законом вартості". У розвиненій капіталістичній економіці, твердить К. Маркс, під перетворюванням цінності (вартості) в ціну виробництва приховується від безпосереднього спостереження сама основа для визначення вартості (розділ 9, том III).

К. Маркс не відмовляється від трудової теорії вартості. Просто, заявляє він, у розвиненій економіці у перетворенні вартості в ціну виробництва приховується від безпосереднього спостереження основа — праця, і тому "ціна виробництва" — це те, що Адам Сміт називає природною ціною, Рікардо — ціною виробництва, або вартістю виробництва, а фізіократи — необхідною ціною, оскільки в подальшій перспективі ціна виробництва є обов'язковою умовою пропозиції (розділ 10, том III).

Апелюючи до науки і законів ринкової економіки, К. Маркс переконаний, що **обмін без дотримання закону вартості не існує** в будь-якому суспільстві. І критикуючи так званих буржуазних економістів 30—40-х років XIX ст. за їх різні пострікардіанські доктрини, вчений відзначав насамперед їх відступництво від "наукової" буржуазної політичної економії, яка існувала до 1830 р. "Політична економія може залишатися наукою лише до тих пір, - говорить у передмові до другого німецького видання першого тому "Капіталу", — доки класова боротьба знаходиться у прихованому стані або виявляється тільки ізольовано і спорадично".

У продовження розмови про теорію вартості К. Маркса слід відзначити, що **стосовно суті і вартості грошей** (розділи 2 і 3 першого тому) він **майже повністю поділяє положення Рікардо—Мілля, за винятком одного** — кількісної теорії грошей. Основний аргумент Маркса при цьому — посилання на те, що застановлений період часу число торгових оборотів і обігів грошової маси мало непостійний характер.

І, нарешті, **два висновки** — марксистський (за Кондратьєвим) і немарксистський (за Блаугом). **Перший:** "Якщо виключити окремі проміжні вчення про вартість, то ... теорія Маркса.. - — вища форма трудової теорії". **Другий:** "...Все, про що твердять марксисти, зводиться до уявлення, що, якщо ми не почнемо з трудової теорії вартості, ми не зможемо довести, що капіталісти привласнюють частину сукупного продукту, не беручи участі у трудовому процесі".

Щоб прийти до теорії додаткової вартості К. Маркса, резонно зразу запитати: як вона виникає, якщо все продається і купується за своєю вартістю за принципом "обміну еквівалентів", тобто якщо товари обмінюються пропорційно уречевленій у процесі виробництва праці? Відповідь на це запитання буде повнішою і зрозумілішою, якщо спочатку ми звернемося до теорії заробітної плати Карла Маркса.

Вартість робочої сили. Автор "Капіталу" тлумачить **одержання найманим робітником заробітної плати як результат** обміну з капіталістом за "робочу силу", яку він продає, а не саму працю, як вважали основоположники класичної політичної економії. Згідно з його теорією, заробітна плата еквівалентна кількості товарів, які необхідні для підтримання життя робітника і його сім'ї. **її рівень** залежить від продуктивності праці, яка в свою чергу зумовлена ступенем механізації і технологічного оснащення виробництва, що в остаточному підсумку є перешкодою для росту заробітної плати, тому що техніко-економічний прогрес породжує постійний надлишок робочої сили. Останній визначає результат обміну між капіталістами і робітниками не на користь робітників.

Ось деякі висловлювання К. Маркса на обґрунтування його теорії: **"Характерною особливістю капіталістичної епохи є той факт, що робоча сила для самого робітника набирає форми товару, що йому належить"**, "Як і всі інші товари, він має вартість. Чим визначається остання? **Вартість робочої сили ... визначається робочим часом, який необхідний для виробництва, а отже, і відтворення цього специфічного предмета торгівлі"**. Ще в одному вислові К. Маркса "власник робочої сили" характеризується як

"людина, яка продала свою власну шкуру і тому не бачить у майбутньому ніякої перспективи, крім однієї: що цю шкуру будуть вичиняти".

Таким чином, за Марксом, оскільки **робітник продає робочу силу, а не працю**, то не залишається сумнівів у тому, що "неоплачена праця", яку можна виявити і виміряти, до заробітної плати відношення не має, а "неоплачена робоча сила" не може бути зафіксована, бо "угода" здійснюється в обмін на вартість цілісної робочої сили робітника. Але, як зазначає з цього приводу М. Блауг, "трудова теорія вартості як така не дає гарантії того, що робоча сила продається за своєю (трудовою) вартістю".

Згідно з переконанням К. Маркса, **реальна заробітна плата** "ніколи не зростає пропорційно до збільшення продуктивної сили праці" і навіть профспілки, на які б могли розраховувати робітники, в умовах економіки вільної конкуренції не можуть як-небудь серйозно змінити таку ситуацію. Більше того, як дає зрозуміти автор "Капіталу", зниження вартості товарів і послуг у грошовому виразі завдяки росту продуктивності праці буде кожного разу спричинювати адекватне зниження цін на товари, які купує робітник, і реальна заробітна плата в результаті істотно не збільшується, а звідси недалеко і до обіцяної їм "пауперизації" і "розумової деградації" робочого класу.

З висоти реалій сьогодення М. Блауг зазначає з цього приводу: "Помилка Маркса — у невизнанні того, що праця може виявитися відносно дефіцитним фактором. І саме з цієї причини, а не через які-небудь серйозні помилки йому не вдалося вірно змалювати історичну еволюцію капіталізму. ..", "... Маркс недооцінював економічні наслідки виникнення профспілок і виборчих прав робітників".

Теорія додаткової вартості. Виробництво додаткової вартості — ключова проблема першого тому "Капіталу", фундаментальне положення теоретичного аналізу взаємовідносин двох основних класів: найманих робітників і капіталістів — власників засобів виробництва.

1. За Марксом, товар, *по-перше*, спроможний задовільняти потреби людей, тобто має **споживну** вартість; *по-друге*, виробляється для обміну, може обмінюватись на інші товари, тобто має вартість. В основі цієї двоєдиної якості лежить висунуте Марксом положення про двоїстий характер праці, В умовах товарного виробництва праця виробників є, з одного боку, конкретною працею, яка створює споживну вартість, а з іншого — абстрактною, яка створює вартість. **Праця — творець вартості — є праця не для себе, а для інших, для обміну, для продажу на ринку.**
2. В основі вартості товару лежить тільки одне джерело, один виробничий фактор — праця найманого робітника. Всі товари є продуктами людської праці. **Вимірником вартості товарів служать** витрати робочого часу, причому не індивідуальні, а суспільне необхідні, усереднені витрати.
3. Найманий робітник отримує за свою роботу заробітну плату. Заробітна плата оплачує не працю, а специфічний товар — "робочу силу". **Особливість робочої сили** полягає в тому, що вона має властивість створювати продукт (товар), вартість якого вище вартості самої робочої сили, тобто того, що необхідно для підтримки життя робітника і його сім'ї
4. Отже, капіталіст, наймаючи робочу силу, оплачує її здатність до праці і набуває права примусити робітника працювати понад той час, який необхідний робітникові для забезпечення деякого мінімуму життєвих засобів. У результаті створюється різниця між вартістю, створеною працею виробника товару, і вартістю робочої сили — заробітною платою, яку оплачує капіталіст як "ціну" товару "робоча сила". Ця різниця і являє собою додаткову вартість — частину матеріалізованої у товарі праці робітника, яка безплатно присвоюється власником підприємства.
5. Додаткова вартість лежить в основі доходів власників капіталів — підприємницького прибутку, торговельного прибутку, відсотка

"Таємниця" експлуатації, за Марксом, криється в тому, що робоча сила, як будь-який товар, має дві якості: вартість і споживну вартість. Додаткова вартість є не "відрахування із

праці робітника" (як вважав Рікардо.— *Авт.*), а результат еквівалентного обміну. Робоча сила продається і купується за вартістю, але її вартість, або "ціна", нижча, ніж вартість створеного нею продукту.

Тому висновок автора "Капіталу" такий — джерелом **додаткової вартості** є тільки **"неоплачена праця" продуктивних робітників**, які продають свою робочу силу. Причому **механізм** добування додаткової вартості у розумінні К.Маркса — це данність, яка також проста і очевидна: **протягом "необхідного часу"**, який завжди менший від фактично відпрацьованого часу, робітник **відпрацьовує свою "необхідну працю", вартість своєї робочої сили**, щоб одержати її у формі заробітної плати, а **протягом "додаткового часу"** має місце вже "додаткова праця", яка і створює бажану капіталістам **"додаткову вартість"**. І оскільки експлуатація очевидна, то серед інших пропонується і "формула", за допомогою якої слід виміряти рівень (а за Марксом — "норму") цієї експлуатації, а саме: **"норма експлуатації"** — це співвідношення між розміром додаткової вартості і розміром оплати робочої сили — змінного капіталу, виражене у відсотках. (Постійний капітал, який виражається в машинах і сировині, може лише переносити свою цінність на продукт, але не створює додаткової вартості.)

Уже відзначалось, що К. Маркс розрізняв поняття **"норма додаткової вартості"** (або по-іншому, "норма експлуатації") і **"норма прибутку"**, причому **остання** — це перетворена (зовнішня) форма першої. Використовуючи їх, він демонструє прекрасне розуміння секретів господарського механізму ринкової економіки в умовах вільної конкуренції. Так, наприклад, за "логікою" теорії додаткової вартості, чим більше робочий день, тим більшою може бути маса додаткової вартості за допомогою збільшення "додаткового часу". Воно, забезпечуючи **"абсолютну додаткову вартість"**, за інших однакових умов може викликати додаткові накладні витрати, знизити віддачу кожної години робочого часу, не говорячи вже про неминучі протести самих робітників (хоч, здавалося б, можна розраховувати на прибуток, якщо визнати, що його створює витрачена праця, а не капітал). Більше того, **автор "Капіталу" критикує "теорію останньої години" Н. Сеніора** саме у зв'язку з ідеєю і навіть спробою підтвердити її числовими розрахунками про те, що лише протягом "останньої години" робочого дня нібито створюється чистий прибуток капіталіста. І на його переконання, незважаючи на те, що скорочення тривалості необхідного часу (необхідної праці) за рахунок підвищення продуктивності праці буде, забезпечуючи **"відносну додаткову вартість"**, одночасно посилювати тенденцію норми додаткової вартості до зниження, кожний капіталіст неначе інтуїтивно прагне до максимізації саме норми прибутку, оскільки завдяки їй, а не додатковій вартості самій по собі можна розраховувати на успіх у жорсткій конкурентній боротьбі (згадаємо, що за Марксом норма прибутку вираховується як відношення додаткової вартості до сукупного капіталу, тобто до суми постійного і змінного капіталу, виражене у відсотках).

Теорія додаткової вартості є у К. Маркса вихідною позицією для визначення введеного ще фізіократами поняття "продуктивна праця". Тут, по суті солідаризуючись з трактуванням Дж. С. Мілля (в розділі 22 першого тому Маркс визнав неможливим віднести його до "вульгарних економістів — апологетів"), автор "Капіталу" все ж уточнює (судячи з викладу розділу 14 першого тому і кількох прикладів у другому томі), що праця є **продуктивною, по-перше**, якщо виробляє додаткову вартість, яка зростає у формі не "абсолютної", а **"відносної додаткової вартості"**, що дозволяє здешевлювати вартість життєвих засобів; а **по-друге**, якщо визнати, що продуктивна праця може створювати додаткову вартість тільки у сфері виробництва, а не обігу.

Судження К. Маркса **про норму прибутку** багато у чому збігаються з положеннями Д. Рікардо. А саме, за Марксом також природним є зумовлений конкуренцією механізм переливання капіталу із одного заняття в інше, що сприяє тенденції норми прибутку до зниження, утворенню середньої норми прибутку. **Різниця в судженнях цих учених полягає** не лише в тій, на перший погляд формальності, що К. Маркс розглядає розподіл між галузями економіки загальної маси додаткової вартості, а Д. Рікардо — прибутку, але

передусім у тлумаченні закону тенденції норми прибутку до зниження.

Суть **цієї розбіжності така; Д. Рікардо** тлумачить зазначену тенденцію як наслідок конкурентної боротьби, що змушує капіталістів направляти свій капітал у більш прибуткові сектори економіки, що зумовлює неналежний мультиплікаційний ефект поступового зниження норми прибутку, який посилюється потребою витрат "все більшої і більшої праці", але кожний раз переривається "завдяки удосконаленням у машинах..., а також відкриттям в агрономічній науці". **За Марксом** (див, розділи 13—15, том III), справа полягає у принципово іншому, бо в його тлумаченні тенденція норми прибутку до зниження — це історичний феномен механізму саморуйнування капіталізму через неминучу в погоні за стійкою "нормою прибутку" зміну органічної будови капіталу на користь збільшення в його загальному обсязі частини постійного і відповідно зменшення частини змінного капіталу, який є джерелом додаткової вартості, а остання — "спонукальним мотивом, межею і кінцевою метою капіталістичного виробництва" (розділ 11, томі).

Теорія ренти в "Капіталі" майже аналогічна теорії ренти Д. Рікардо. Різниця полягає в доповненні, зробленому К. Марксом **про існування разом з "диференційованою" рентою ренти "абсолютної"**. Виникнення останньої автор "Капіталу" **пов'язує** зі специфічно низькою в сільському господарстві органічною будовою капіталу і з приватною власністю на землю. **Внаслідок дії першого фактора**, вважає він, вартість сільськогосподарської продукції завжди вища від її "ціни виробництва", а **через другий фактор** у сільському господарстві не може працювати механізм "переливання капіталу", який довів би норму прибутку тут до середнього показника. У результаті власник землі отримує можливість вимагати з фермера-орендаря орендну плату, яка перевищує природний рівень ренти, тобто отримувати надприбуток, аналогічно тому, що приносить за інших однакових умов краща якість (родючість) землі або менша віддаленість земельних ділянок від ринків збуту. Залишається тільки додати, що "марксова теорія абсолютної ренти не має ніякої сили за межами його теорії додаткової вартості і необхідності перетворення вартості в ціну", яка впливає з цієї теорії.

Доктрини економічної кризи. На основі різноманітних проявів закону тенденції норми прибутку до зниження К. Маркс висуває теорію циклічності економічного розвитку при капіталізмі, тобто явищ, які характеризуються ним як економічні кризи. **Центральна ідея цієї теорії**, яка спрямована на виявлення особливостей відтворювального процесу в умовах економіки вільної конкуренції, полягає в тому, що досягненню макроекономічної рівноваги і послідовному економічному росту перешкоджають внутрішні, властиві антагоністичному капіталістичному суспільству протиріччя. Як пише В. Леонтьєв*, "виступаючи проти роздумів Жана-Батіста Сея (а також А. Сміта) про зведення в кінцевому підсумку валового продукту суспільства до доходів, К.Маркс... створив основоположну схему, що показує взаємозв'язок між галузями, які випускають засоби виробництва і предмети споживання".

Концепція простого і розширеного відтворення викладена в "Капіталі" відповідно в розділах 20 і 21 другого тому. Із позитивного тут важливо відзначити переконливо аргументовану критику вульгарної доктрини економічних криз, тобто криз, зумовлених начебто недоспоживанням, яке викликане недостатністю сукупного попиту для придбання товарної маси за цінами, які не вище витрат на виробництво цих товарів.

Суть одного з варіантів доктрини економічної кризи недоспоживання зводиться до твердження, що через свою низьку заробітну плату робітники, які становлять більшу частину споживачів, не в змозі купувати за вартістю, що складається, вироблену ними товарну продукцію. Отже, кризам можна запобігти, а відтворення буде забезпечуватися тільки тоді, коли будуть здійснені додаткові, але по суті непродуктивні витрати тими, у кого в процесі реалізації суспільного продукту зосереджуються інші частини сукупного доходу, тобто прибуток і рента відповідно капіталістів і землевласників. Останні для цього можуть (і повинні) здійснювати витрати як на предмети розкоші, так і на різноманітні непродуктивні послуги. Звідси схвальне, як у Т. Мальтуса, ставлення до витрат, пов'язаних з діяльністю так званих третіх осіб — непродуктивних, як вважали, верств суспільства.

Інший варіант доктрини економічної кризи недоспоживання, який також піддає критиці автор "Капіталу", ґрунтується на припущенні, що сукупні доходи дорівнюють сумі витрат на працю, капітал і землю, і на версії, що розрив, який може виникнути між рівнем доходів і споживання, може постійно усуватися інвестиціями. Далі висувається основна теза Т. Мальтуса і його однодумців про кризи, а саме: темпи росту споживання відстають від темпів росту потужностей, які створюються тією частиною доходів, яка направляється на інвестиції, і тому виникають "надлишкові потужності", що перевищують реально існуючий попит, що в свою чергу вимагає зниження інвестицій, спричиняючи скорочення доходів і спад економіки. Отже, поява кризи пов'язана з недоспоживанням на основі надлишкового заощаджування, тобто переаощаджування. При цьому К. Маркс критикує всіх економістів, котрі як Сей—Рікардо, визнавали лише "періодичний надлишок капіталу", а не "загальне перевиробництво товарів".

Однак **недосконалість теорії економічних циклів**, або теорії криз самого К. Маркса також не підлягає сумнівам. Він не уникнув недоліків, незважаючи на те, що на відміну від прибічників ідеї криз недоспоживання завдяки своїй схемі відтворення довів можливість розширеного відтворення. Справа в тому, що, власне кажучи, в "Капіталі" викладена не стільки теорія криз, скільки каузальна (причинно-наслідкова) оцінка нагромадження капіталу і розподілу доходів при капіталізмі, які неминуче призводять до періодів "загального перевиробництва". **Циклічний процес, за К. Марксом, починається з підйому**, спричиненого ростом сукупного попиту для нагромадження заради максимізації прибутку, до якої прагнуть капіталісти,— це причина; **закінчується цикл** спадом, оскільки зростаючий у період підйому попит на працю перевищує його реальну пропозицію і приводить до підвищення заробітної плати та усунення безробіття, що обертається потім зниженням норми прибутку і уповільненим нагромадженням — це наслідок. **І знову починається новий економічний цикл**, протягом якого відбувається нова переструктуризація економіки, яка супроводжується інвестиціями і створенням нових робочих місць, доки у процесі нагромадження не почнуть переважати тенденції норми прибутку до зниження і старіння капітальних цінностей, ріст резервної армії праці і падіння заробітної платні і настане кризова ситуація.

Тому насправді Марксова картина циклічного процесу, або кризи "є одночасно і кара і очищення", "бо все, що Маркс мав на увазі, зводиться до поняття, начебто капіталізму властива тенденція до безперервного розширення виробництва безвідносно до наявності ефективного попиту, який один надає сенс цьому виробництву". На його думку, пише М. Блауг, "попит на інвестиції буде підтримуватися, а капітал використовуватися на повну потужність до тих пір, доки вкладені кошти будуть приносити хоча б мінімальний прибуток. Це майже повністю узгоджується з періодичним скороченням інвестицій як наслідком шокового ефекту від падіння норми прибутку". Доказом цього можуть бути слова самого автора "Капіталу" про те, що "остаточною причиною усіх дійсних криз завжди залишаються бідність і обмеженість споживання мас, що протидіють прагненню капіталістичного виробництва розвивати продуктивні сили таким чином, ніби межею їх розвитку могла бути лише абсолютна споживча здатність суспільства" (розділ 30, том III).

У теорію марксизму значний внесок зробив Ф. Енгельс своєю роботою "Анти-Дюрінг", яка була видана у 1878 р. В ній Енгельс ставить питання **про політекономію** у широкому і вузькому значенні. У вузькому значенні він розумів політекономію, яка вивчає лише капіталізм. Політекономія у **широкому** розумінні — це наука, яка вивчає всі суспільні формації і економічні закони, "які керують виробництвом і обміном матеріальних життєвих благ у людському суспільстві".

Енгельс розглядав процеси виникнення приватної власності, класів, держави, товарного виробництва, вартості, нагромадження капіталу, економічних криз. Енгельс виділив протиріччя, які виникають у ринковій економіці: між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичним привласненням, між робітничим класом і буржуазією (працею і капіталом), між організацією виробництва на окремому підприємстві і анархією суспільного виробництва в цілому, між виробництвом і споживанням,

Тема 5: ПЕРШИЙ ЕТАП "МАРЖИНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ"

1. Маржиналізм як переосмислення цінностей класичної політекономії

Упродовж останніх 30 років XIX ст. класичну політекономію змінила маржинальна економічна теорія. Ця зміна значною мірою стала наслідком величезного прогресу в науці, особливо в її природничих і гуманітарних галузях, а також в економіці, в якій з'являлось все більше ознак монополістичного типу господарювання.

Основна ідея маржиналізму — дослідження граничних економічних величин як взаємопов'язаних явищ економічної системи в масштабі фірми, галузі (мікроекономіка), а також і всього народного господарства (мікроекономіка). У даному контексті сучасний маржиналізм включає в себе і неокласичну, і кейнсіанську економічні концепції, а економічна наука вперше стала галуззю знання, яка вивчає взаємозв'язки між визначеною метою і наявними обмеженими засобами, які мають альтернативні можливості використання.

Слід мати на увазі, що альтернативна можливість припускає використання ресурсів і витрат часу виключно для досягнення конкретної мети. Виходячи з цієї ідеї, яка лежить в основі маржиналізму, Л. Роббінс твердить: *"Якщо ми щось вибираємо, то ми вимушені відмовитися від інших речей, від яких би ми за інших обставин не відмовились. Рідкісність засобів, які призначені для задоволення цілей різної значущості, — це майже універсальна властивість середовища, у якому здійснюється людська діяльність, ... і послуги кухаря, і послуги балетного танцівника обмежені попитом на них і можуть споживатися по-різному... Економічна наука — це наука, що вивчає поведінку людей з точки зору співвідношення між метою і обмеженими засобами, які можуть мати різне споживання"*.

"Революційна" Кардинальна переоцінка цінностей класичної школи, які сформувалися майже за двісті років, **особливість** відбулася останній третині XIX ст. В економічній літературі її характеризують **маржиналізму** як **"маржинальну революцію"**.

Пояснюючи суть цієї "революції", відзначимо, що **маржиналізм** (від слова "margin", яке в англо-французькому перекладі означає — кордон, межа) **ґрунтується** на принципово нових методах економічного аналізу, що дозволяє застосовувати граничні величини для характеристики змін у явищах, які відбуваються. **У цьому його відмінність** від класичної політекономії, автори якої користувались лише характеристикою суті економічних явищ (категорій), виражених у середній або сумарній величині. Так, наприклад, у класичній концепції в основі визначення ціни лежить витратний принцип, який пов'язує її величину з витратами праці (за іншим трактуванням — із витратами виробництва). Згідно з концепцією маржиналістів, формування ціни (через теорію граничної корисності) пов'язується із споживанням продукту, тобто з урахуванням того, наскільки зміниться потреба в продукті, який оцінюється, якщо споживається додаткова одиниця цього блага.

Ще одна "революційна" особливість маржиналізму полягає в тому, що класики поділяли економічні явища тенденційно, вважаючи зокрема сферу виробництва первинною щодо сфери обігу, а вартість — вихідною категорією всього економічного аналізу, а маржиналісти економіку розглядають як систему взаємозалежних господарюючих суб'єктів, які розпоряджаються господарськими благами, фінансовими і трудовими ресурсами. Саме тому, завдяки маржинальній теорії, проблема рівноваги і стабільного розвитку економіки стала предметом аналізу результатів її взаємодії з навколишнім середовищем — як підприємств і фірм, так і народного господарства в цілому.

Крім того, порівняно з класичною, маржинальна теорія широко застосовує математичні методи, у тому числі і диференціальне обчислення. Причому математика використовується маржиналістами не тільки для аналізу граничних економічних показників, але й для обґрунтування поняття оптимальних рішень при виборі найкращого варіанта з ряду можливих гіпотез. Так, М. Фрідмен про гіпотези писав, що їх змістовність можна

"пояснити" за допомогою фактичних даних і навіть показати є гіпотеза "правильною" чи "помилковою", чи буде "прийнята" як обґрунтована, чи "відкинута", оскільки "єдиним конкретним тестом, який дозволяє оцінювати обґрунтування гіпотези, може бути її порівняння з реальністю".

"Революційні" зрушення маржиналізм зумовив і в галузі кількісної теорії грошей. Класики, на протигагу примітивному інфляціоналізму своїх попередників — меркантилістів, ще з часів Д. Юма, тобто більше 100 років тому, "доводили" ступінь нейтральності грошей хоча б у короткостроковому періоді. І висловлюючи незгоду з Юмом, вони не припускали можливості позитивної дії "повзучої" інфляції на виробництво і зайнятість. Згідно з їх інтерпретацією кількісної теорії грошей, мова йде про "просту і зрозумілу теорему пропорційності". Так-от, **"маржинальна революція"** дала нові докази на користь поступової зміни ортодоксальної версії кількісної теорії грошей Рікардо — Мілля. У результаті "настав час" неформального визначення таких основних функцій грошей, як засобу обігу, міри вартості, засобу нагромадження. Причому відпала необхідність пошуку серед різноманітних функцій грошей головної функції, і стало можливим визнати: "Гроші — це те, що роблять гроші. Все, що виконує функції грошей, і є гроші".

Першими авторами названих відкриттів були **І. Фішер та А. Пігу**. Так, розвиваючи традиції "американської школи" маржиналізму, І. Фішер (1867 — 1947) вивів так зване рівняння обміну:

$$MV=PT,$$

де M — кількість грошей, V — швидкість їх обігу, P — середньорівноважений рівень цін, T — кількість усіх товарів. Виходячи з цього тільки у тому випадку, коли не пов'язується вартість грошей з вартістю грошового матеріалу, а швидкість їх обігу і кількість товарної маси у короткостроковому періоді вважається сталою, був би можливим ортодоксальний варіант кількісної теорії грошей: у результаті зіткнення товарів і грошей зміна цін на товари залежала б виключно від кількості грошей.

А. Пігу вніс свої корективи в методологію дослідження грошей Фіше-ра, запропонувавши враховувати мотиви господарюючих суб'єктів на мікрорівні, зважаючи на їх **"схильність до ліквідності"** — прагнення відкладати частину грошей як запас у вигляді банківських внесків або цінних паперів. Звідси, як вважав Пігу, тією мірою, у якій буде мати місце ліквідність грошей, відбуватиметься й адекватне коригування цін.

І, нарешті, "революційною" ще можна визнати ту особливість, що методологічний інструментарій маржиналізму дозволив зняти таке важливе для класиків питання, як первинність і вторинність економічних категорій. Це сталося насамперед завдяки перевазі функціонального підходу, який став найважливішим засобом аналізу і перетворення економічної теорії в точну науку.

Слід підкреслити, що факт початку "маржинальної революції" був мало ким помічений. Про те, що вона вже відбулась, у 1889 р. проголосив Л. Вальрас, який виходив із висунутих ним ідей аналізу граничних економічних величин і претендував на першість у цій "революції". Але оскільки у 1871 — 1874рр. праці з цієї проблеми були опубліковані також У. Джевонсом, К. Менгером, то між цими трьома економістами постало питання про науковий пріоритет. Однак у 1878 р. його несподівано розв'язав англійський професор Адамсон, який випадково знайшов у Британському музеї книгу тоді нікому не відомого Г. Госсена, видану набагато раніше (у 1854 р.), у якій було викладено зміст принципів маржинального аналізу економіки.

Характерні особливості першого етапу

У "маржинальній революції" прийнято виділяти два етапи. **Перший етап охоплює 70 — 80-ті роки XIX ст** коли відбувалось узагальнення ідеї маржинального економічного аналізу у працях австрійця К. Менгера і його учнів, а також в уже згаданих англійця Джевонса і француза Вальраса. На цьому етапі серед представників маржинальної теорії найбільше визнання здобув К. Менгер, який очолив австрійську школу маржиналістів. Його школа, у якій активно співпрацювали також Ф. Візер, О. Бем-Баверк та інші вчені, виступала

проти історичного і соціологічного підходів в економічній теорії, обстоюючи, як і класична школа, "чисту економічну науку". При цьому **теорія граничної корисності товару, що стала на даному етапі найголовнішою, проголошувалась "школою" основною умовою визначення його вартості, а сама оцінка корисності визнавалась психологічною характеристикою з позицій конкретної людини.** Тому перший етап маржиналізму прийнято пов'язувати з "**суб'єктивним напрямом**" політекономії.

Таким чином, найбільш наполегливо і послідовно суб'єктивні погляди на всі категорії економічної науки захищала австрійська школа, ідеї якої ясно і популярно виклав О. Бем-Баверк у своїй роботі "Основи теорії цінності господарських благ", хоч сам він визнає, що основи нової теорії були закладені К. Менгером. **Провідну роль у побудові цієї теорії** мають такі фундаментальні поняття, як корисність і цінність. На відміну від мінової вартості товару або матеріальних благ взагалі, корисність не є його об'єктивною фізичною якістю, оскільки вирішальною мірою залежить від відношення до нього суб'єкта. Дійсно, одній людині те чи інше благо може здатися більш корисним, ніж іншій. Ця користь залежить передусім від тих цілей, завдань, потреб і інтересів, про які дбає суб'єкт. Тому при прийнятті рішень в господарській діяльності корисність тих чи інших матеріальних благ або товарів визначають з урахуванням відповідних потреб і цілей. **Вихідним у маржинальному аналізі є розуміння корисності, яку визначають, звичайно, як здатність матеріального блага або послуги задовольняти яку-небудь потребу суб'єкта.** Оскільки ці потреби неоднакові у різних людей, то і корисності не можуть розглядатися з об'єктивної, безособистісної точки зору. Покладаючись на розуміння корисності, можна вивести розуміння цінності, яке характеризує не просто корисність товару або послуги, але вказує крім того на їх обмеженість і рідкість. З цієї точки зору **корисність можна розглядати як нижчу форму цінності.**

Характеризуючи цей етап, М. Блауг вказав на **ряд помилок**, яких припустились усі три творці теорії граничної корисності: К. Менгер, У. Джевонс, Л. Вальрас. Серед них він назвав такі: а) корисність товару розглядається як функція кількості цього товару, яка не залежить від кількості інших товарів, що споживаються; б) "пояснення" поведінки споживача зіштовхується з подвійною опозицією (одна з них твердить, що теорія корисності походить із сумнівної і навіть неправильної психології, а друга

що психологічні аспекти поведінки споживача не причетні до об'єктивного розвитку економічного процесу, який від суб'єктивних відчуттів не залежить); в) "добробут" зводиться до суми кількісних корисностей усіх і дивідумів, які підлягають виміру, а оптимальним вважається такий розподіл ресурсів, який максимізує "добробут" саме в цьому розумінні.

Основоположники неокласичної теорії

Другий етап "маржинальної революції" припадає на 90-ті роки XIX ст. З цього часу маржиналізм стає популярним і пріоритетним у багатьох країнах.

Головне досягнення маржиналістів на цьому етапі — відмова від суб'єктивізму і психологізму 70-х років з тим, щоб підтвердити, що метою "чистої економіки" завжди залишалось пояснення регулярного ходу економічного життя за певних умов. Саме тому представники нових маржинальних ідей стали розглядатись як правонаступники класичної політекономії і називатись неокласиками, а їх теорія, відповідно, одержала назву "неокласичної". На другому етапі "маржинальної революції"

етапі формування неокласичної політекономії — найбільший внесок зробили англієць А. Маршалл, американець Дж. -Б. Кларк та італієць В. Парето.

Відносно тієї думки, що теорія граничної корисності є "буржуазною відповіддю на марксизм", то тут доречно згадати такі два контраргументи. Це, *по-перше*, досить пізній переклад на англійську мову першого тому "Капіталу" Маркса, оскільки на той час перші праці У. Джевонса вже були видані, а *по-друге*, А. Маршалл уже видав у 1867 р. (рік нім. видання 1-го тому "Капіталу") свою основну працю — "Принципи економіки повністю володіючи теорією граничної корисності, про що, крім того, свідчить написана ним у 1872 р. рецензія на книгу Джевонса. Сказане стосується і К. Менгера та Л. Вальраса, які писали свої праці, не знаючи про "Капітал" Маркса. Тому набагато пізніше у відповідь на поширення на

європейсько-му континенті "революційних" ідей вчення Маркса у працях тих, хто став учнями основоположників маржиналізму, з'явилися "атаки на марксистську економічну науку" із застосуванням маржинальної теорії. Це стосується О. Бем-Баверка, Ф. Візера, В. Парето, П. Уікстїда та інших. Але оскільки нова економічна наука все ще не могла значно просунутись уперед щонайменше протягом життя покоління, історична проблема полягала в тому, щоб пояснити не той відрізок часу, коли граничну концепцію вперше пов'язали з корисністю, а скоріше запізнілу перемогу економічної теорії на основі граничної корисності

Еволюцію маржинальних ідей на двох зазначених вище етапах "маржинальної революції" можна охарактеризувати так:

1. Спочатку маржиналізм у своєму суб'єктивному розумінні акцентував увагу на значенні економічного аналізу, обмежившись **проблематикою, пов'язаною із споживанням (попитом)**, а класики, як відомо, виходили з пріоритету проблем виробництва (пропозиції). Але згодом неокласики (на другому етапі маржиналізму) **обґрунтували необхідність вивчення обох сфер**, не відкидаючи жодної з них і не протиставляючи їх.

2. Маржиналісти першої хвилі (суб'єктивний напрям економічної думки), використовуючи, як і класики, причинно-наслідковий аналіз, немовби повторили своїх попередників. Мається на увазі те, що дотримання каузального підходу привело і перших, і других до визнання вартості (цінності) товарних благ як вихідної категорії економічного дослідження. Щоправда, з однією істотною різницею: "класична школа" вважала первинною сферу виробництва, а джерелом формування вартості — витрати виробництва, "суб'єктивна школа" ж первинною вважала сферу споживання і ціни, зумовлені корисністю товарів і послуг.

У свою чергу **маржиналісти другого етапу**, які стали основоположниками неокласичного напрямку економічної теорії, завдяки заміні каузального підходу функціональним, виключили із "поля зору" економічної науки дилему про первинність і вторинність сфер виробництва й споживання, а відповідно — і суперечку про те, що лежить в основі вартості. **Неокласики**, образно кажучи, **об'єднали сфери виробництва і споживання в об'єкт цілісного системного аналізу, поширивши характеристику деяких граничних економічних величин на сфери обміну і розподілу**. У результаті відбулося немовби природне злиття обох теорій вартості в одну, яка ґрунтується на одночасному вимірі і граничних витрат, і граничної корисності. Це дозволило представникам "нової економіки" — неокласикам — виключити спеціальний аналіз вартості (цінності) кожного фактора виробництва. Те, що автори класичної школи розробили спеціальну теорію розподілу доходів, є предметом критики з боку сучасних економістів.

3. На відміну від першого етапу "маржинальної революції", на другому етапі поряд з функціональним методом економічного аналізу утвердився метод математичного моделювання економічних явищ, як засіб реалізації економічної рівноваги на рівні мікроекономіки, тобто окремо господарюючих суб'єктів, через що у неокласиків із предмета економічної науки включно до 30-х років ХХ ст. несправедливо "випала" проблема факторів росту економіки і макродосліджень. Але при цьому маржиналісти останньої третини ХІХ ст., а згодом і їх послідовники першої третини ХХ ст., як і раніше, думали, що економічний розвиток підтримується автоматично завдяки "вільній" конкуренції, і продовжували розділяти "закон ринків" Ж.-Б. Сея з його основною ідеєю саморегулюванні рівно важності економіки.

Визнаючи специфічність маржинальної економічної науки, все ж нагадаємо, що не можна бути хорошим фізиком чи економістом, маючи певні знання в галузі математики, і тому не буде зайвим нагадати: для економіста, як і для фізика, основним завданням є не використання математики заради неї самої, а застосування її як засобу дослідження конкретної реальності. Простіше кажучи, **завдання полягає в тому, щоб ніколи не відривати теорію від сфери її застосування**.

Попередники маржиналізму

Як згадувалося вище, попередниками маржиналізму, першовідкривачами категорії "гранична корисність", яка використовувалась для аналізу поведінки споживачів, і піонерами застосування математичного аналізу функціональних залежностей для виявлення рівноваги в господарській системі було кілька науковців, зокрема, крім Г. Госсена, — німець Й. -Г. фон Тюнен*, французькі дослідники Ж. Дююї та А. Курно* і деякі ін. Вони "зіткнулись" із законом спадної граничної корисності в один і той же час, але як реакцією на абсолютно різні інтелектуальні впливи, і не володіючи успадкованим зведенням близьких економічних ідей.

Курно належить заслуга відкриття закону попиту, який твердить, що попит є функцією ціни: $D=f(p)$ (де D — попит, p — ціна). Зміна величини попиту відбувається під впливом зміни цін за умови, що всі інші детермінанти

залишаються постійними. Економічний аналіз Курно ґрунтувався на емпіричних спостереженнях і фактах, в результаті узагальнення яких він дійшов висновку і графічно показав, що крива попиту пов'язує в часовому відрізку об'єм продажу і ціну, за якою товар було реалізовано.

А. Курно на основі свого методу розробив різноманітні моделі поведінки фірми, фундаментом яких була саме крива попиту. Найбільш відомими є його монопольна та дуопольна моделі. А. Курно аналізував монополію як чистий випадок і визначав криву попиту $D=f(p)$, функцію сукупного доходу $K = pf(p)$ та функцію граничного доходу $M = f(p) + pf'(p)$, де $f'(p) < 0$, як об'єктивно задані для монополіста. Потім ці функції він порівнював з функціями граничних та сукупних витрат, щоб довести, що дохід максимізується, коли $MC = MK$, де MC — граничні витрати, а MK — граничний дохід.

Як твердив Курно, будь-яке ймовірне розширення виробництва буде припинене виробником, коли збільшення витрат перевищуватиме збільшення прибутку.

Заклавши основи теорії чистої монополії, А. Курно розробив також концепцію дуополії, яка стала фундаментом таких важливих в економічному аналізі ідей, як модель недосконалої конкуренції та теорії ігор.

Теорія дуополії (два продавці) виходить з конкуренції і полягає в тому, що покупці оголошують ціни, а продавці пристосовують свій обсяг випуску продукції до цих цін. Кожний дуополіст оцінює функцію попиту на продукцію і лише потім встановлює кількість для продажу, допускаючи при цьому, що обсяг випуску продукції конкурента є незмінним.

Жюль Дююї, як і Курно, дійшов висновку про обернену залежність між цінами та кількістю товарів, на які є попит. Проте, на відміну від останнього, він розглядав функцію попиту як функцію граничних корисностей: функція попиту нахилена негативно (низхідна), оскільки додаткова корисність, отримана від купівлі додаткових одиниць того самого товару, завжди знижується.

Ж. Дююї проаналізував проблему цінності суспільних благ, дійшовши висновку, що вона може бути вищою, ніж це відображає фактично сплачена за них ціна, оскільки переважна більшість людей готова заплатити за ці послуги більше, ніж платять насправді.

Задовго до Маршалла (у 1838 р.) А. Курно у своїй класичній праці "Дослідження математичних принципів у теорії багатства" застосував апарат диференціального обчислення, який забезпечував дослідження умов досягнення максимуму прибутку. Відомі теоретичні досягнення щодо мінімізації витрат фон Тюнена, який вивчав поняття граничної Продуктивності, і Госсена — закони Госсена.

Перший закон Госсена — закон насиченості потреб. У ньому сказано:

із задоволенням потреб у якихось благах їх цінність падає або по мірі збільшення кількості товару його корисність убуває. Перехід до насиченості потреб відбувається звичайно не сразу, а поступово, ніби по сходинках.

Практичне значення першого закону Госсена полягає у тому, що він відбиває зв'язок між зниженням граничної корисності і падінням попиту (зниженням кривої попиту). Крива попиту може бути виведена як похідна від кривої граничної корисності.

Другий закон Госсена — закон вирівнювання граничних корисностей. Згідно з цим законом, кожний учасник обміну прагне досягти максимуму вигоди, розподіляючи свої засоби між різними покупками. Він передбачає отримати однакове задоволення від кожної суми грошей, витраченої на кожний із товарів, який хоче придбати.

Кожний учасник обмінної операції, розподіляючи свої засоби між різними покупками, намагається досягти максимуму вигоди. Закон єдності ціни впливає із закону заміни споживчих благ. Для покупця існує якась межа ціни, вище якої він не стане купувати товар. Для продавця є якась нижча границя ціни, яку він бажає отримати і нижче якої не хоче опуститися. На перетині інтересів продавців згідно з другим законом Госсена знаходиться ступінь, який відповідає поєднанню корисностей сторін однакової інтенсивності. Цей ступінь — ціна, яка відповідає однаковій корисності решти покупок.

2. Теорія граничної корисності австрійської школи

Цей розділ присвячений так званим суб'єктивістам, які були по суті основоположниками маржиналізму на першому етапі "маржинальної революції". Це — **К. Менгер та його учні Ф. Візер і О. Бем-Баверк**.

Австрійці повернули теорію у бік вивчення інтересів і мотивів дій споживачів. Тим самим вони сприяли створенню теорії споживацької поведінки, формуванню галузі знань, яка отримала назву економічної психології. Чимало класиків проблемами особистого споживання практично не цікавилися, не включало їх у предмет політичної економії. Вони вважали, що звички і пристрасті споживачів непередбачувані. Менгер, на відміну від них, твердив, що людина зі своїми потребами і своєю владою над засобами задоволення останніх — висхідний і кінцевий пункт усякого людського господарювання.

Граничні величини — один із відправних параметрів сучасної теорії ціни, аналізу взаємозв'язку між попитом і пропозицією. Зрівноважувальна функція ціни складається із взаємодії кінцевих величин. Аналіз конкуренції, ринкових ефектів і парадоксів опирається на вивчення потреб людини і законів їх задоволення.

Без розуміння мотивів економічної поведінки різних соціальних груп неможливо виробити скільки-небудь результативну економічну політику. У сучасних умовах особливо важливими є "клімат довіри", розуміння інтересів і дій споживачів і фірм.

Підходи австрійців знайшли своє застосування не лише у сфері споживання та обміну. По суті, вся господарська діяльність будується на поєднанні граничних величин — мінімізації і максимізації; на порівнянні витрат і результатів ґрунтується оцінка ефективності. Австрійська школа політичної економії стала висхідною для розвитку маржиналізму, який є одним із математичних напрямів у економічній науці.

Методологічний інструментарій

Основним елементом у методологічному інструментарії К. Менгера є **мікроекономічний аналіз або індивідуалізм**, що дозволяє, з **одного боку**, протиставити вченню представників класичної політекономії про економічні відносини між класами суспільства аналіз економічних відносин і показників на рівні окремого господарського суб'єкта (за термінологією К. Менгера — "господарство Робінзона"), а з **іншого** — захопитись упередженим положенням про те, що нібито виявити і вирішити економічні проблеми можна, розглядаючи їх лише на рівні індивіда, на мікрорівні з урахуванням феномена власності і зумовленого відносною рідкістю благ людського егоїзму.

Методологічні проблеми пронизують весь текст "Основ...", хоч на них К. Менгер зосередився лише в двох розділах книги. А далі він розглядає такі теоретичні положення політекономії, як **"цінність"**, **"обмін"**, **"товар"**, **"гроші"** та інші. Причому у другому розділі він спонукає читача до вдумливого сприйняття матеріалу: "... За прикладом А. Сміта, я наважусь все-таки бути дещо нудним, але від цього виграє ясність викладу".

Продовжуючи розмову про нові методологічні і теоретичні побудови К. Менгера в "Основах...", **слід відзначити**, що вони "вводяться" ним майже у стилі представників класичної політекономії. Зокрема, він говорить про те, що "як і у всіх інших науках, так і в

нашій" необхідно **"об'єкти нашого наукового дослідження" вивчати через "їх причинний зв'язок і закони, якими вони керуються"**. Зовнішня схожість менгерівської термінології з "класичною" не повинна затушувати основного: наукові пошуки К. Менгера спрямовані на зовсім інший шлях. Уже в першому розділі "Основ...", де йдеться про поділ економічних благ на порядки, обґрунтовується принцип компліментарності виробничих благ.

Комплементарні блага вищого і нижчого порядку

Про порядки благ в "Основах..." сказано: "Якщо ми володіємо комплементарними благами якогось вищого порядку, то спочатку ці блага мають бути перетворені в блага нижчого порядку і так далі, доки ми не одержимо благ першого порядку, які можна уже безпосередньо застосувати для задоволення наших потреб. Проміжки часу, що лежать між окремими фазами цього процесу, все ж цілком зникнути не можуть...". Отже, як вважає Менгер, **безпосереднє задоволення потреб людини забезпечує володіння благом першого порядку, а володіння благом другого і більш віддаленого порядків вимагає, щоб їх "послідовним чином" можна було "притосувати до задоволення наших потреб"**. При цьому цінним є зауваження вченого про те, що "ми ні в якому випадку не в змозі спожити одиничне благо вищого порядку для задоволення наших потреб, якщо водночас не володіємо рештою — комплементарними благами вищого порядку", оскільки, не маючи, наприклад, "у своєму розпорядженні... для виробництва хліба... блага другого порядку (без палива і води),... хліб не може бути виготовленим навіть при наявності... усієї решти необхідних для цього благ".

Істотною є і та різниця, яку К. Менгер визначає щодо володіння суб'єктом благами вищого і нижчого порядків. У цьому зв'язку автор "Основ..." аргументує положення про те, що **блага вищого порядку споживаються** відповідно до "законів причинності", і "тільки через деякий час", зазнаючи "змін", перетворюються в блага першого порядку, тобто у той стан, який можна назвати задоволенням людських потреб. **Блага вищого порядку**, на думку Менгера, виступають як "засоби виробництва". Звідси "впливає закон, за яким реальна потреба в певних благах вищого порядку відносно якихось проміжків часу зумовлена наявністю в нашому розпорядженні комплементарної кількості відповідних благ вищого порядку".

Цікавим є погляд Менгера на те, **що являє собою "критерій економічного характеру благ"**. Цим критерієм, на його думку, не може бути "витрачена на благо праця", оскільки "її потрібно шукати виключно у відношенні між потребами у благах і кількістю доступних благ". Розвиваючи цю тезу, автор зауважує, що якщо створені природою для користування людини блага перевищують потребу в них, то вони тоді можуть зберегти "для споживачів економічний характер, коли той, у кого є влада, не дає решті господарюючих суб'єктів права розпорядження".

Цінність і вартість

У третьому розділі "Основ...", розробляючи теорію вартості, яка граничною корисністю, К. Менгер ніби заново відкрив "закони Госсена". Він упевнений, що цінність економічних благ людина визначає у процесі задоволення потреб, усвідомлюючи свою залежність від їх наявності. Для людини не мають ніякої цінності суто неекономічні блага. Менгер пояснює, що **"вартість не є властивістю благ, а навпаки, є лише тим значенням, якого ми насамперед надаємо нашим потребам"**. На підтвердження К. Менгер наводить приклад про оазис, де вода, що задовольняє всі потреби в ній, не є цінністю, і навпаки, вона матиме високу вартість, якщо її кількість раптом зменшиться настільки, що споживання певної кількості води стане необхідною умовою задоволення конкретних потреб жителів оазису.

Менгер запропонував скласти шкалу різних благ відповідно до їх конкретної корисності. Така шкала корисностей була названа таблицею Менгера.

A	B	C
10	9	8
9	8	7
8	7	6
7	6	5
6	5	4

Таблиця 1. Таблиця Менгера

Вертикальний ряд показує різні способи вживання тих чи інших благ (А, В, С — різні блага, які задовільняють різні потреби, наприклад А — потребу у хлібові, В — потребу в сирові, С — потребу в бананах). **Цифри означають** поступове зниження конкретної потреби по мірі збільшення запасу благ. Вони також виражають неоднакову гостроту потреби у благах. Припустімо, що цінність або корисність блага А — буханки хліба — однакова: першої — 10 ум. од., другої — 9 ум. од., третьої — 8 ум. од. і т.д. Подібним чином знижується корисність сиру: першої порції — 9 ум. од., другої — 8 ум. од., третьої — 7 ум. од. і далі по спадній (друга колонка). Також зменшується гранична корисність бананів (третья колонка).

Якщо ми хочемо визначити граничну корисність п'ятого банана, то згідно з таблицею Менгера вона дорівнює 4 ум. од. Гранична корисність четвертої порції сиру відповідає 6 ум. од.

Серед певної кількості потреб вибирають ті, що підлягають задоволенню у першу чергу залежно від наявних засобів. Визначення пріоритетності становить, за словами Менгера, "саме ту частину економічної діяльності людей, яка найбільше займає їх голови, справляє найбільший вплив на їх економічні прагнення".

У підсумку виникає менгерівське суб'єктивне трактування цінності, яке стало пізніше загальною вихідною позицією "австрійської школи", а саме: **"Цінність — це поняття, яке мають господарюючі суб'єкти про значення таких благ, які знаходяться в їхньому користуванні для підтримання їх життя і добробуту; і тому все це поза їх свідомістю не існує"**. Але якою ж є міра вартості поза свідомістю? Менгер лаконічно відповів: **"Вартість суб'єктивна не тільки за своєю суттю, але й за своєю мірою"**.

Таким чином, автор "Основ..." посягнув на святая святих класичної політекономії — трудову теорію вартості. На його думку, витрачені праця (у певній кількості) чи інші блага на виробництво того блага, про вартість якого йдеться, не мають обов'язкового і безпосереднього зв'язку з величиною вартості. Причому і тут Менгер використовує доказ, звертаючись до прикладу про вартість діаманта і даючи коментар, суть якого така: величина вартості цього мінералу не залежить від того, чи знайшли його "випадково", чи він "добутий з родовища шляхом витрати 1000 робочих днів", оскільки визначальним моментом "при обговоренні його вартості" вважається кількість "послуг", які можна втратити, якби його не було у нашому розпорядженні. Але поряд з цим "неправильна і та думка, — підкреслює вчений, — що кількість праці чи інших предметів, необхідних для виробництва благ, є моментом, що визначає міру вартості благ". Водночас запропонована К. Менгером і підтримана його учнями теорія вартості (цінності) так само, як і в ученні класиків, є тупиковим варіантом визначення істинної ціни товарів (благ). Тому що фактично, за цією теорією австрійської школи, припускається, що частка вартості блага "першого порядку" передбачається благами "наступного порядку", використаними при його виготовленні. В основі цієї версії лежить теза автора "Основ...", згідно з якою **"за всіх умов вартість благ вищого порядку визначається передбачуваною вартістю благ нижчого порядку, для виробництва яких вони призначені або визначаються людьми"**. Інакше кажучи, менгерівська "очікувана вартість продукту" є "принципом" визначення величини вартості благ вищого порядку. Блага вищого порядку розглядаються К. Менгером як неминуча передумова економічного виробництва благ. Причому до них він пропонує відносити не тільки сукупність сировинних матеріалів, працю на ділянці землі, інструменти, що

використовуються тощо, а й "користування капіталом і діяльністю підприємця". Далі йде **серйозне зауваження автора про те, що** "довільно тільки певні якості певних благ поєднуються у процесі виробництва один з одним, як це буває у хімічних реакціях... Навпаки, найелементарніший досвід вчить нас, що блага вищого порядку можуть створити певну кількість благ нижчого порядку, знаходячись тим самим у різних кількісних співвідношеннях один з одним ..."Виходячи з цього, володіння благами нижчого порядку, яке потребує комплементарної кількості благ вищого порядку, в реальній дійсності не супроводжується жорсткою регламентацією.

К. Менгер вважає помилкою звинувачення соціального устрою у ніби то виникаючій можливості відбирати у робітників частину продукту праці. Він пише, що праця є лише одним елементом процесу виробництва який є не більшим економічним благом, ніж елементи виробництва Тому, **на його думку, власники капіталу живуть не за рахунок працюючих, "а за рахунок користування землею і капіталом, яке для індивіда» і суспільства має таку саму вартість, як і праця"**.

Автор "Основ..." критикує теорію заробітної плати класиків, за якою ціна простої праці тяжіє до мінімуму, але при цьому повинна "прогодувати" працівника і його сім'ю, "інакше надання її у володіння суспільству не буде тривалим". На думку лідера австрійської школи, такий підхід не зовсім правильний, оскільки ідея про зарплату, як джерело "підтримання життя", завжди буде приводом до зростання кількості працівників!» І зниження ціни праці до попереднього (мінімального) рівня. Тому, щоб уникнути регулювання ціни простої праці за принципом мінімуму, маржиналісти рекомендували зводити вищу ціну решти видів праці до витрат капіталу, ренти та ін.

Проблеми економічного обміну

Проблемі обміну К. Менгер присвятив четвертий розділ "**Основ...**". Суть цієї категорії у нього зведена до індивідуального акту партнерів, результат якого вигідний обом сторонам, але не є еквівалентом На його думку, будь-який економічний обмін благ для індивідів, які обмінюються ними, означає приєднання до їхнього майна нового майнового об'єкта. І тому обмін можна порівняти в господарському значенні з продуктивністю промислової і сільськогосподарської діяльності. Разом з тим, обмін, на думку К. Менгера,— це не тільки вигода, а й економічна "жертва", спричинена обмінною операцією, яка забирає "частину економічної корисності, яку можна одержати в результаті обмінних відносин", що часто робить неможливими їх там, де вони були ще можливі.

Високо оцінюючи значення і роль обміну в економічному житті, Менгер засудив негативне ставлення до зайнятих у цій сфері людей з боку представників класичної політекономії, особливо американця Г. Ч. Кері "Якщо Кері зображує людей торгівлі господарськими паразитами, оскільки вони беруть певну участь у загальній вигоді, то це засновано на його вірному уявленні про продуктивність обміну". **Всі, хто сприяє обміну** тобто, економічним обмінним операціям, є **такими самими виробничі ми**, як землевласники і фабриканти, тому що мета будь-якого господарства полягає не у кількісному збільшенні благ, а в більш повному задоволенні людських потреб.

Намагаючись застерегти від уявлення про те, що розмір цін на товари "є суттєвим моментом обміну" і що кількість благ в акті обміну є "еквівалентами", **Менгер твердить: "...** Дослідники категорії ціни спрямували свої зусилля на вирішення проблеми як зведення очікуваної рівності між двома кількостями благ до її причин. Одні шукали причину у витраті однакової кількості праці, інші — у рівних витратах виробництва. Виникла полеміка навіть з приводу того, чи передаються одні блага в обмін на інші, чи блага тому еквівалентні, що в акті обміну віддаються одні за інших тоді як у реальній дійсності ніде не буває рівності двох кількостей благ (рівності в об'єктивному значенні)".

М. Блаугу належить така думка: "Можна знайти значно більше причин, щоб прирівняти Джевонса швидше до Госсена; ідея полягає в тому, що до імені Менгера безперервно звертались його учні — Візер* і Бем-Баверк*, кожен з яких був повний рішучості переконати своїх колег у тому, що економічна теорія австрійської школи є

фруктом особливого сорту". Ім'я Вем-Баверка відоме ще й тим, що він разом з К. Менгером і Ф. Візером так званої трійки "австрійської школи" продовжив небезуспішні **пошуки вирішення проблеми ціноутворення на фактори виробництва "без математики"**, сконцентрувавшись на одній з основоположних ідей свого вчителя — факторі часу перетворення благ віддаленого порядку у благо першого порядку. У сферу дослідження, на відміну від Менгера, він включив не лише категорії індивідуального обміну, але й цілосного ринку, у тому числі виробництво і розподіл. При цьому не може заперечувати що у **своїй знаменитій "теорії очікування"** Бем-Баверк повністю спирається на характерні для "австрійської школи" принципи суб'єктивізму, висунувши в її рамках положення про походження на капітал, як про процес очікування, тобто, коли "майбутнє благо" перетвориться у "благо сучасне".

Цінність і корисність

Як і К. Менгер, О. Бем-Баверк розглядає вартість (цінність) як корисність обмежених благ матеріальних, яка необхідна для благополуччя людини: **"Для утворення І необхідно, щоб з корисністю поєдналася рідкість, тому що цінність передбачає саме обмеженість кількості речей, відсутність передбачає надлишок їх"**.

З іншого боку, розуміння вартості як об'єктивної цінності відрізняється від суб'єктивної цінності тим, що під ним розуміється об'єктивне значення матеріальних благ у сфері обміну. Тому О. Бем-Баверк, наприклад, пропонує називати вартість об'єктивною міноюю цінністю матеріальних благ. Коли говорять про таку вартість або цінність, то під нею розуміють можливість отримати на те чи інше матеріальне благо еквівалентну кількості інших матеріальних благ.

Різницю між корисністю і цінністю можна проілюструвати таким простим прикладом Кухоль води із великого джерела має визначену корисність для людини тому що він угамовує її спрагу, але людина може скористатися будь-яким іншим джерелом для пиття, оскільки вода у звичайних умовах не є рідкістю. Зовсім інше становище в умовах пустелі, коли від наявності води залежить життя людини, і, таким чином, кухоль води виявляється не просто корисним, а цінним благом. Таким чином, **цінність є поєднання корисності з рідкістю або обмеженістю матеріального блага**. Основоположники класичної політекономії (А. Сміт, Д. Рікардо та ін.) ототожнювали корисність із споживною вартістю.

На думку О. Бем-Баверка, розрізнення корисності і цінності є найбільш плідним і фундаментальним поняттям у політичній економії. Дійсно, практик досить байдужий до благ, які є тільки корисними, але зовсім по-іншому ставиться до цінних. О. Бем-Баверк пише, що "пізно, надто пізно розгледіла наука той скарб, який зберігав для неї розмовну мову у вигляді самостійного розуміння "цінність", відмінного від розуміння "корисність".

Більш точно цю відмінність він визначає таким чином: **"Цінності матеріальне благо набуває тільки тоді, коли наявний запас матеріальних благ цього роду виявляється настільки незначним, що для задоволення відповідних потреб його або не вистачає зовсім, або ж вистачає без надлишку, і якщо відкинути ту частину матеріальних благ, про оцінку якої саме йде мова в тому чи іншому випадку, то певна сума потреб залишиться без задоволення. Навпаки, не набувають цінності ті матеріальні блага, які є в нашому користуванні в такій величезній кількості, що можуть задовольнити не лише відповідні потреби, але і залишаються в надлишку, який не знаходить собі споживання і який водночас настільки великий, що оцінюючу частину матеріальних благ можна сміло відкинути, не завдаючи тим самим ніякої шкоди жодній особі, яка має потребу в такого роду благах"**.

У господарській діяльності мають справу переважно з обмеженим запасом матеріальних благ, оскільки всі вони мають цінність. **Якщо ж таких благ існує більше, ніж це необхідно для задоволення людських потреб, то вони цінності не мають і називаються вільними благами**, тому що ними може користуватися будь-хто. Атмосферне повітря і вода для пиття належать саме до таких благ. Однак всі ми знаємо, що без повітря і води ми не можемо жити, і тому вони є найкориснішими благами, а між іншим їх відносять до таких, які не мають цінність. На перший погляд тут існує протиріччя. В дійсності ж це

протиріччя уявне. Справа в тому, що коли говорять, що вода і повітря не мають цінності, то мають на увазі не їх загальну кількість, а деяку частину. За наявності великого джерела кухоль води, звичайно, не має ніякої цінності. Коли ж води мало, тоді й один кухоль стає надзвичайно цінним. Тому **цінність блага визначається конкретними умовами**, в яких воно стає або рідкісним, або обмеженим за своєю кількістю. На перший погляд тут можливе свавілля у визначенні цінності благ, але в господарській практиці завжди існують визначені межі, що встановлюють, яку кількість матеріальних благ слід вважати такими, що мають цінність, а яку — позбавлених її.

Найважчим для суб'єктивної теорії цінності є визначення розміру цінності. Оскільки **цінність** характеризує важливість матеріального блага для задоволення окремих потреб людини, то природно припустити, що **її величина буде залежати від того, якою мірою це благо задовольняє цю потребу**. Але тут ми зустрічаємося з фактами, які нібито суперечать такому простому природному поясненню. Всім відомо, що дорогоцінні камені мають високу цінність, тоді як найнеобхідніші продукти харчування — досить низьку.

Як узгодити ці факти із розглянутим вище визначенням цінності, із якого випливає висновок, що чим важливіша потреба, яку задовольняє матеріальне благо, тим вища має бути його цінність? Саме це питання стало каменем спотикання для класичної політекономії. Дійсно, чому, наприклад хліб та інші продукти харчування, які є необхідним і найкориснішим благом для людини, мають значно нижчу вартість, ніж дорогоцінні прикраси, без яких можна взагалі обійтися?

В уже згаданих "Основах..." О. Бем-Баверк поставив завдання обґрунтувати "закон розміру цінності речей", і для його вирішення запропонував нематематичну "найпростішу формулу": **"Цінність речі вимірюється величиною граничної корисності цієї речі"**. Відповідно до неї можна, і на думку вченого, вважати, що **розмір вартості матеріального блага визначається** важливістю конкретної (або часткової) потреби, яка займає останнє місце в ряді потреб, що задовольняються наявними матеріальними благами. Тому **основою цінності**, на погляд Бем-Баверка, є **не найбільша чи середня, а найменша користь, яка дозволяє в конкретних умовах споживати цю річ раціонально, і "ми приймаємо за мірило цінності найменшу користь, від одержання якої ще можлива вигода з господарської точки зору споживати дану річ"**. Далі він наводить приклад, який став хрестоматійним. Йдеться про **самотнього поселенця** (Робінзона), який жив ізольовано від усього світу, і про те, як він розраховував використати запас зібраного зі свого поля хліба (5 мішків). Розрахунок поселенця був такий: 1-й мішок йому потрібен, "щоб не померти з голоду до наступних жнив"; 2-й — щоб "поліпшити своє харчування настільки, щоб зберегти здоров'я і сили"; 3-й — щоб "додати до хліба трохи м'ясної їжі (зерно було призначене для годівлі птиці)"; 4-й — "має піти на виготовлення хлібної горілки"; 5-й — щоб "використати його як корм для кількох папуг, розмови яких йому подобається слухати".

Резюме Бем-Баверка щодо цього прикладу таке ж, як і у Менгера: **чим більше наявних однорідних матеріальних благ, тим менша "за інших однакових умов" вартість окремої їх одиниці, і — навпаки**. Але важливим при цьому є уточнення автора "Основ..." проте, що володіння п'ятьма мішками зерна ще не означає можливості задовольнити суму рівнозначних потреб, оскільки задоволення від утримання папуг+споживання горілки+споживання м'яса+збереження здоров'я+підтримання життя — це сума, яка не в п'ять разів, а незрівнянно вища від задоволення тримати папуг. Крім того, учений сказав: "Проста людина застосовує вчення про граничну корисність на практиці набагато краще, ніж формулювала це вчення політична економія".

Підсумовуючи свої роздуми про визначення суб'єктивної цінності матеріальних благ, О. Бем-Баверк вважає непохитними наступні положення:

"По-перше, наші потреби, бажання і відчуття виявляються в дійсності порівняльними, причому спільним пунктом для їх порівняння є інтенсивність пізнаних нами насолод чи неприємних почуттів.

По-друге, ми маємо можливість визначати абсолютну і відносну міру приємних і

неприємних почуттів, які дають нам або від яких позбавляють нас матеріальні блага, і дійсно користуємося цією можливістю (хоч і тут можливі помилки).

По-третє, саме це кількісне визначення приємних почуттів і становить основу нашого ставлення до матеріальних благ, причому як наших теоретичних міркувань про величину значущості матеріальних благ для людського благополуччя, а отже, і для визначення цінності, так і нашої практичної господарської діяльності.

Нарешті, *по-четверте*, наука не тільки не може ігнорувати суб'єктивні потреби, бажання, відчуття тощо, а саме в них вона має шукати точку опори для пояснення господарських явищ. Політична економія, яка не розробляє теорії суб'єктивної цінності, являє собою будинок, збудований на піску".

Із наведеної цитати випливає, що для **визначення величини суб'єктивної цінності автор бере за основу психологічні категорії задоволення і незадоволення**. Такий підхід, на нашу думку, значною мірою був пов'язаний із вдалими намаганнями вчених минулого століття вимірювати сприйняття кольору, звуку, ваги за допомогою суто фізичних методів визначення інтенсивності відповідних відчуттів. За аналогією, прихильники суб'єктивістського напрямку в економічній теорії намагалися в остаточному підсумку звести корисність і цінність матеріальних благ до відчуттів задоволення чи незадоволення від володіння такими благами.

Слід зауважити, що О. Бем-Баверк не був твердо переконаний у тому, що ми здатні встановити величину корисності в числовому виразі шляхом визначення "відчуття задоволення", сучасні західні вчені висловлюються з цього приводу також досить стримано. Більшість із них, очевидно, схиляються до думки, що різні ступені корисності можуть бути упорядковані не шляхом точного визначення числа, а за допомогою лише порівняльних понять — "більше", "менше", "однакове". Так, Д. Хайман вважає, що корисність має якості порядкової вимірності, коли альтернативи можуть бути ранжировані. Це означає, що споживач, опираючись на свій досвід, може встановити, яка альтернатива видається йому більш вагомим. Іншими словами, він може лише порівнювати різні альтернативні вибори за їх корисністю, але не може встановити числове визначення, наскільки одна альтернатива переважає іншу. Аналогічно ми діємо, коли, наприклад, розкладаємо мінерали за визначеною шкалою, залежно від інтенсивності їх твердості.

Подібно К. Менгеру, О. Бем-Баверк характеризує походження ціни товару як наслідок суб'єктивної оцінки матеріальних благ учасниками обміну. Тобто він переконаний, що і цінність, і ціна виникають в результаті суб'єктивної оцінки готових продуктів їх споживачами. Причому попит на ці продукти зумовлений, на думку О. Бем-Баверка, також суб'єктивною оцінкою цих продуктів. Підкреслюючи безкомпромісність своєї позиції, автор "Основ..." водночас заявляє: "Дуалістичне пояснення вартості і ціни за допомогою двох різних принципів "корисності" і "витрат виробництва" — видається і непотрібним, і незадовільним".

Теорія очікування

Центральна ідея **теорії очікування** — виникнення прибутку(процента) на капітал — була коротко викладена О. Бем-Баверком ще в "Основах...". Там, зокрема, сказано, **що внаслідок тривалості часу, за який виробничі засоби (тобто матеріальні блага більш віддаленого порядку) перетворюються у продукт, виникає різниця у вартості цих засобів і продукту, і "величина цієї різниці у вартостях буває то більшою, то меншою, залежно від проміжку часу..."**. Звідси випливає основний висновок, який робить учений: **"Ця різниця і є тією складовою, у якій і захований прибуток на капітал"**.

Однак цілісна теорія очікування О. Бем-Баверка, викладена в книзі **"Позитивна теорія капіталу"**, попри її суб'єктивізм, містить чимало гострих положень. Під їх впливом, як висловився Дж. Хікс у книзі "Вартість і капітал", кожен, "хто займається вивченням капіталу, рано чи пізно стає жертвою теорії Бем-Баверка, але потім більшість дослідників врешті-решт відмовляються від цієї теорії, навіть якщо її нічим замінити". Ця теорія приваблює формальною ідеєю відмови від думки про походження процента на капітал

завдяки продуктивності останнього. За версією її автора, робітники, на відміну від капіталістів, недооцінюють майбутнє, не бажаючи очікувати плодів своєї праці. Капіталісти, навпаки, віддають перевагу "непрямим" перед "прямими" методами виробництва, які потребують порівняно більше часу. На цьому відрізку приріст сукупного продукту від дії "первинних" факторів виробництва зменшується. Тому, вважав Бем-Баверк, **чим більше "капіталізована" економіка, тим нижча норма приросту продукції, і відповідно — норма процента, оскільки її визначення розглядається ним як результат обміну праці на продукти споживання.**

Отже, Бем-Баверк, відкидаючи "теорію утримання" Н. Сеніора, подібно до К. Маркса визнає виникнення "додаткової вартості" у процесі перенесення капіталом своєї вартості на продукт, але, на відміну від нього, звертається до уявленої ним причини **"самозростання вартості"**, а саме — до часу, протягом якого обертається капітал. Більше того, на відміну від Маркса, О. Бем-Баверк твердить, що **процент на капітал є загально-економічною категорією, яка виникає не тільки при капіталізмі, але й там і тоді, де має місце обмін товарів поточного і майбутнього споживання.**

Таким чином, вважав О. Бем-Баверк, на відміну від К. Маркса, невизначеність грошової вартості "робочої сили" створює "додаткову вартість" за участю цього капіталу. І навпаки, специфічний ресурс **"капітал"**, який бере участь у процесі виробництва в часі, **не підлягає точному грошовому виміру і тому, залежно від розміру капіталу і тривалості виробничого процесу, утворюється більший чи менший процент на капітал як винагорода тому, хто дозволяє собі подібне "очікування".**

Щоб довести свою "версію", О. Бем-Баверк розглядає ситуацію з випуском продукції при фіксованих параметрах кількості праці і оборотного капіталу (маючи на увазі харчування, одяг та інші предмети споживання для працівників) і при середній тривалості "періоду виробництва", оскільки реальна структура виробничих фондів є неоднаковою. Але при цьому очевидним є не тільки статичний підхід до дослідження, але й помилкове припущення неможливості подовження середнього періоду виробництва в результаті перманентного впровадження досягнень НТП з усіма негативними наслідками, які з цього випливають.

Але О. Бем-Баверк залишається **вірним суб'єктивізму**, заявляючи про існування трьох незалежних "причин", з яких люди виражають готовність купити блага саме сьогодні, через що в остаточному підсумку й утворюється процент на капітал. Він пов'язує це з **постійним існуванням у суспільстві малозабезпечених людей**, одні з яких сподіваються на збагачення, а інші — ні. У цілому ж і ті, й інші віддають перевагу майбутнім благам перед сьогоденними. **Другою причиною** він вважає те, що у суспільстві є ще одна частина людей, які, на його думку, не мають достатньої волі, віри й уяви, щоб віддати перевагу майбутнім благам. **Третя причина** полягає в тому, що людям більш властиве прагнення до "непрямого" виробництва сьогодні, ніж до "безпосереднього" в майбутньому, у надії одержати більше продукту зараз, оскільки, на їх думку, виробництво в подальшому буде спадати.

Одне з критичних суджень теорії очікування Бем-Баверка належить Ф. Хайєку, який, на відміну від свого попередника, довів, що у процесі економічного циклу у фазі підйому тривалість періоду виробництва має тенденцію до скорочення, а у фазі спаду — до зростання (ефект "гармошки").

Визначення сумарної корисності

Знайомлячись з творчими досягненнями Ф. Візера, щоб уникнути повторення загальних положень, позицій і суджень з його колегами — однодумцями по австрійській школі, звернено увагу на ті з них, які свідчать про розбіжність ідей і зустрічаються лише у Візера.

Насамперед слід виділити пропонований Ф. Візером спосіб визначення сумарної корисності. У наведеному вище прикладі з п'ятьма мішками, мова йде про їх **сумарну корисність**, що, як ми переконалися, не в п'ять разів, а набагато вища від задоволення

тримати папуг. Цим прикладом О. Бем-Баверк дає зрозуміти, що кожне з однорідних благ має різну сумарну корисність. Інше кажучи, учений характеризує сумарну корисність за допомогою адитивного методу.

На думку Візера, такий метод прийняти не можна, тому **він пропонує** просте множення граничної корисності блага на кількість однорідних благ, що прийнято називати **"мультиплікативним" способом визначення сумарної корисності**. Його аргументи на користь цього способу такі: "... Основний закон визначення корисності говорить, що всі одиниці запасу (частини, цілого) оцінюються з точки зору їх сукупної корисності. Цей закон називається законом **граничної корисності**, або ж **граничним законом**. З нього випливає, що кожен подільний запас економічно оцінюється шляхом множення граничної корисності на кількість одиниць запасу. Це не новий закон, а лише його нове формулювання".

Неординарним було дослідження Ф. Візером такої важливої проблеми в рамках його ж **"теорії походження доходу"**, як приватна власність і приватна організація господарства. Учений дійшов думки, що приватна власність черпає визначення її смислу з позицій логіки господарювання. При цьому, як аргументи, він називає: необхідність дбайливого ставлення до витрачання господарських благ з тим, щоб зберегти свою власність від інших претендентів на неї; важливість питання про "моє" і "твоє"; правову гарантію господарського використання власності.

Австрійський вчений критично відносився до соціалістичних гасел про те, щоб земля і капітал, як допоміжні засоби праці, не знаходились у приватній власності, а належали "робітникам, організованим у суспільному масштабі" і щоб частки доходу, які досягаються цими факторами, не діставались "непрацюючим як особистий дохід". Все одно необхідно, на переконання вченого, щоб ці частки точно розраховувались "і в соціалістичній економіці, якщо ця економіка буде регулюватись планово". Ф. Візер також переконаний, що теоретичний захист приватної власності "навіть чи мав би якісь шанси на успіх", якби підтвердилось припущення про те, що весь дохід створюється працею. На думку вченого, те, що не марксистська економічна наука все ще не приділяла цій проблематиці достатньої уваги, пояснюється тим, що найвидатніші теоретики буржуазної економічної науки — класики — схилились до трудової теорії.

Ф. Візер зауважує, що завдання ставити в обов'язок зводиться лише до того, щоб із багатьох причин виділити найбільш значущі з точки зору поставленої мети. Зокрема, у ставленні до виробництва, пояснює він, застосування зобов'язання гарантує досягнення його мети. І далі робить висновок: "Будучи актом розподілу доходу за факторами, впровадження є не що інше, як акт визначення корисності. До цих пір ми досліджували визначення корисності... при спрощеному припущенні... У теорії впровадження ми досліджуємо закони обчислення корисності для складного випадку, коли засоби виробництва виконують свої функції у взаємодії". Приватну власність Ф. Візер розглядає у тісному взаємозв'язку з проблемою приватної організації господарства. На його думку, **приватний господарський порядок — єдина історично випробувана форма суспільного економічного союзу, яка досвідом століть довела більш успішну суспільну взаємодію, ніж при загальному підпорядкуванні за наказом**. Тому, визнаючи правомірність лише приватної економіки, він говорить, що суспільство не повинно відхиляти і право приватного володіння, інакше "дуже швидко держава стала б єдиним власником усіх засобів виробництва, що, звичайно ж, не повинно статись ні в якому випадку, оскільки вона не в змозі керувати цими засобами так ефективно, як роблять це приватні особи".

Ф. Візеру належать два відомі критичні вислови: "Карл Маркс невірно розумів зміст господарювання не тільки тому, що хотів вивести його лише з однієї праці, але й тому, що він не бачив взаємозв'язку, який існував між змістом господарювання і владою капіталу внаслідок походження останньої". Другий вислів — це реакція Ф. Візера на тлумачення Ф. Енгельсом положення "про природний закон", який ґрунтується на тому, що учасники тут діють несвідомо: **"І навіть вороги існуючого порядку мають знати, що будь-яка влада, яка виростає з економіки, може вирости тільки тому, що вона допомагає економіці**

реалізувати її логіку...".

Маржинально-суб'єктивістські ідеї У.Джевонса

Маржинально-суб'єктивістські ідеї зримо проступають у працях **У. Джевонса**. *По-перше*, на його думку, максимальне задоволення потреб при мінімумі зусиль є суто економічним завданням, яке не пов'язане з політичними, моральними та іншими факторами. При цьому пріоритетне значення він надавав фактору корисності, тобто споживанню і попиту. *По-друге*, розглядаючи корисність і вартість за їх функціонально значущістю, У. Джевонс вважав, що ціна на товар функціонально залежить від товарних цін, зумовлених витратами виробництва. Він не визнавав самостійного значення витрат виробництва, яке пізніше "відкрили" А. Маршалл і В. Піарето. *По-третє*, У. Джевонс поділяв думку класиків про досконалу конкуренцію, яка дозволяє продавцям і покупцям бути доступними один для «одного і мати повну інформацію. Саме тому він дійшов думки, що суб'єкти ринку забезпечують людині такі комбінації товарів, які найгтовнішою мірою задовольняють її потреби. У цьому можна вбачати доказ розуміння ним принципів граничного аналізу (законів Госсена), що дає підставу вважати У. Джевонса одним з основоположників маржиналізму.

Менша популярність його праць, як і праць Л. Вальраса, пояснюється складністю математичної форми викладення; крім того, ці вчені, як і К. Менгер, не "проникали" за допомогою математичних засобів маржиналізму у сферу виробництва, не будували кривих попиту і пропозиції.

У. Джевонс належав до тих учених, які перебували під впливом ідей англійського філософа І. Бентама. Так, він вважав, що вчення І. Бентама про насолоди і страждання можна застосовувати при економічному підході до осмислення людської поведінки. Можливо, вислів У. Джевонса про те, що Д. Рікардо "перевів локомотив економічної науки на невірні рейки", якраз і був бентамістською реакцією на класову позицію свого співвітчизника. Крім того, його твердження про те, що "всі товари у результаті обміну розподіляються таким чином, щоб мати найбільшу вигоду", майже співзвучне з постулатом І. Бентама: "Природа поставила людство в залежність від двох верховних повелителів — страждання і задоволення. Їм одним дозволено визначити, що ми можемо зробити, і вказувати, що ми можемо робити... Вони керують нами в усьому, що ми робимо і що думаємо".

3. Завершення «маржинальної революції» і формування неокласичної теорії

Цей етап розвитку економічної теорії можна осмислити, звернувшись до праць засновників "кембриджської" (А. **Маршалл**) та "американської" шкіл (Дж. -Б. **Кларк**) маржиналізму, а також послідовника Л. Вальраса по "лозаннській" школі **В. Парето**.

У предметі і методі дослідження неокласичної теорії є негативні моменти. Сам термін "неокласична школа" можна розуміти як "класична школа", тобто мають на увазі школу, яка залишається вірна принципам, які заповідали перші вчителі економічної науки і які наступники намагаються краще довести, удосконалити і виправити, не змінюючи в них того, що є їх суттю.

Неокласики прийняли від своїх учителів (перших творців економічної науки) основне — відданість принципам економічного лібералізму і прагнення "триматися чистоти знання", тобто "чистої теорії" без суб'єктивістських, психологічних та інших надбудов. **Маржиналісти другого етапу**, на відміну від маржиналістів першого періоду і від класиків, розширили предмет дослідження, застосувавши для цього новий методологічний інструментарій, такий зокрема, як системний, завдяки можливостям математики і заміні каузального і класифікаційного аналізу функціональною характеристикою взаємозв'язку і взаємозумовленості економічних показників. Слід визнати і протилежне: неокласики водночас звужили предмет свого дослідження через свідоме вилучення з кола теоретико-методологічних питань економічної науки проблематики соціального і макроекономічного

напрямів.

Методологія дослідження Продовжуючи ідеї класиків, А. Маршалл досліджував економічну діяльність людей з позиції "чистої" економічної теорії та ідеальної моделі господарювання, можливої завдяки довершеній конкуренції. Але, прийшовши через нові маржинальні принципи до ідеї рівноваги економіки, характеризував її лише як "окрему" ситуацію, тобто на рівні фірми, галузі (мікроекономіки). Подібний підхід став визначальним як для створеної ним кембриджської школи, так і для більшості неокласиків кінця XIX — першої третини XX ст.

Термін "економікс" А. Маршалл увів уже в першому розділі книги "Принципи економікс", яка починається з такого визначення: **"Політична економія, або економічна наука (ECONOMICS)**, займається дослідженням нормальної життєдіяльності людського суспільства; вона вивчає ту сферу індивідуальних і суспільних дій, яка дуже тісно пов'язана зі створенням матеріальних основ добробуту". Відзначимо, що автор всевітньо відомого підручника "Економікс" П. Семюелсон, говорячи про те, що "сама назва предмета моєї науки — "економіка" — припускає економію або максимізацію", посилається саме на "Принципи..." А. Маршалла, вважаючи, що в них велика увага була приділена проблемі оптимального обсягу виробництва, за якого чистий прибуток досягає максимуму.

На відміну від своїх ортодоксальних попередників-класиків, А. Маршалл вважає недоцільним вдаватися до визначень економічних категорій на каузальній основі, що потребує "доведення" певних суттєвих розмежувань. На його думку, судячи з передмови до першого видання "Принципів", "в реальному житті немає чіткого розмежування між речами, які є капіталом і не є ним, які належать до насущних життєвих засобів і не належать до них, так само, як праця продуктивна і непродуктивна". Крім того, у III томі в додатку E, що має назву "Визначення капіталу", А. Маршалл ще раз повертається до характеристики капіталу. **Він пише, що "Карл Маркс і його послідовники... відверто будували своє визначення капіталу... твердячи, що тільки те є капіталом, що як засоби виробництва належить одній особі (групі осіб) і використовується для виробництва речей задля блага інших в цілому за допомогою найманої праці третіх таким чином, щоб перші мали можливість грабувати або експлуатувати інших"**.

Щоправда, А. Маршалл визнає, що в сучасній йому економіці "розподіл національних дивідендів поганий". Але, якщо припустити "рівний розподіл національного доходу... — пише він, — доходи народних мас, хоч вони, звичайно, значно зростуть разово внаслідок усунення всіх нерівностей — і близько не піднімуться навіть тимчасово до рівня, пророкованого соціалістичними очікуваннями золотого віку. Однак ця обережна думка, — закінчує вчений, — не означає мовчазного схвалення існуючої нерівності багатства... — серйозного дефекту у нашому економічному устрої. Будь-яке зменшення його, досягнуте засобами, які не підривають мотивів вільної ініціативи... було б, мабуть, явним суспільним досягненням".

Проблеми вільного ціноутворення на ринку

Центральне місце в дослідженнях А. Маршалла займає **проблема вільного ціноутворення на ринку**, що характеризується ним як єдиний організм рівноважної економіки, який складається з мобільних та інформованих один про одного господарських суб'єктів. **Ринкову ціну він розглядає як результат перетину ціни попиту, яка визначається граничною корисністю, і ціни пропозиції, що визначається граничними витратами.** У зв'язку з цим згадуються його відомі **"леза ножиць"** як образна характеристика сутності вартості товару за двома критеріями, що виражена автором "Принципів..." так: **"Ми могли б на однакових підставах сперечатися про те, чи регулюється вартість корисністю або витратами виробництва, як і про те, чи розрізає шматок паперу верхнє або нижнє лезо ножиць"**.

А. Маршалл фактично зберіг запозичену у класиків вихідну позицію про довершену конкуренцію, яка визначає положення про те, що **ціна задається ринком, а не підприємством**. Крім того, вважаючи, що кожна людина, купуючи річ, виходить "з можливостей, що постають перед нею, або з обставин, що складаються, або кон'юнктури", він вводить **поняття "споживчий надлишок"**. Останнє, на його думку, — "це різниця між ціною, яку покупець готовий був би заплатити, аби тільки не обійтися без даної речі, і тією ціною, яку він фактично за неї платить", тобто "економічне мірило його додаткового задоволення".

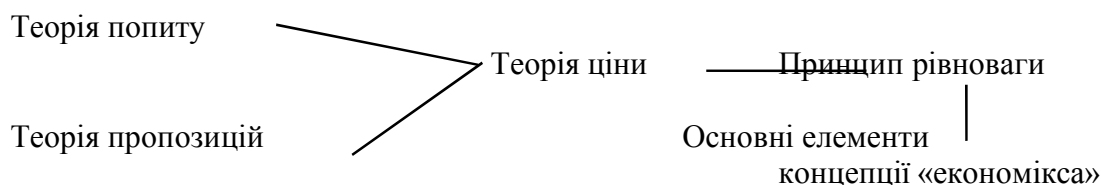

Рис. Логічна схема концепції «економікса»

Економічну теорію Маршалла можна уявити у вигляді такої схеми, яка (у дещо спрощеному вигляді) ілюструє хід міркувань Маршалла. Визначальну роль у його концепції відіграє ціна, яка формується а основі взаємодії попиту і пропозиції. Кожна із двох складових являє собою окремий специфічний розділ. Розглядаються фактори, під впливом тих формуються ці параметри. Ринкову рівновагу Маршалл розглядає як рівність цін, пропозиції і попиту.

Теорія ціни і принцип рівноваги покладені в основу всього подальшого аналізу: виявлення суті окремих категорій, визначення функціональним взаємозв'язків, обґрунтування тенденцій розвитку і висновки.

Принцип економічної рівноваги є одним із визначальних положень неокласичної школи. **Рівновага в економіці** — це відповідність між попитом і пропозицією, між ресурсами і потребами. Ціновий механізм рівноваги встановлюється шляхом або обмеження споживчого попиту, або збільшення обсягів виробництва (і пропозиції).

Обґрунтовуючи принцип рівноваги, А. Маршалл увів в економічну науку категорію **"рівноважної ціни"**, яка являє собою точку перетину кривої попиту (граничної корисності) і кривої пропозиції (граничних витрат). Обидва ці фактори — складові ціни; корисність і витрати однаково значущі.

У підході А. Маршалла враховується як об'єктивна (витрати виробництва), так і суб'єктивна (корисність благ) сторона.

У короткому періоді рівноважна ціна утворюється у точці перетину кривої попиту **За твердженням Маршалла**, принцип витрат виробництва і принцип "кінцевої корисності", безперечно, є складовою частиною одного загального закону попиту і пропозиції: кожний із них можна порівняти з одним із лез ножиць.

Попит зв'язаний з оцінкою корисності: в основі попиту лежить корисність. **Маршалл пише** про закони насиченості корисностей або спадної корисності, як про звичну властивість людської натури. Відповідно до закону спадної корисності будується крива попиту, яка має ухил, що знижується. Збільшення кількості певного блага (товару) знижує ціни.

Крива попиту показує, яку кількість товару можна продати при різних цінах. Маршалл формулює загальний закон попиту: кількість товару, на який є попит, зростає при зниженні ціни і зменшується при її підвищенні. Якщо ціна знижується — попит зростає, якщо ціна підвищується — попит падає.

Криві попиту на різні товари неоднакові. В одних товарів крива зни жується круто, в інших — порівняно плавно. Кут нахилу (ступінь крутості) змінюється залежно від того, як змінюється величина попиту під впливом руху цін. Якщо під впливом цінових зрушень

попит змінюється швидко, він еластичний, якщо повільно — нееластичний .

Поняття еластичності попиту — відношення динаміки попиту до динаміки ціни — ввів у практику економічного аналізу А. Маршалл. Кожний товар характеризується своєю кривою попиту. **Попит на пшеницю малоеластичний:** сильне зниження ціни не викличе різкого збільшення попиту. **Попит на фрукти і рибу надто еластичний:** всяке зниження цін підвищить попит на ці продукти (і споживання). На графіку крива еластичності попиту звичайно нагадує літеру "й" (крива випукла до горизонтальної вісі). Коли ціна знижується, а товари стають доступніші для основної маси покупців, попит різко підвищується.

Еластичність попиту — інструмент аналізу ринкової кон'юнктури. Маршалл **розрізняє точкову еластичність** (коефіцієнт еластичності мінливий, тому придатний лише при незначних змінах ціни), **дугову еластичність** (коефіцієнт еластичності на даному відрізку кривої приблизно однаковий), **перехресну еластичність** (зміна ціни одного товару впливає на характер попиту на інший товар). Вводяться поняття ціни попиту, яку споживач готовий заплатити за товар, і граничної ціни попиту, яку він дійсно платить. Остання служить мірилом граничної корисності товару.

Однак, **згідно з теорією Маршалла**, існує особливий взаємозв'язок між впливом попиту і пропозиції та рівнем ринкової ціни, залежно від проміжку часу, що аналізується. Розглядаючи цей взаємозв'язок як "загальне правило", суть його вчений пояснює так: **"Чим коротший період, який розглядається, тим більше потрібно враховувати в нашому аналізі вплив попиту на вартість, а чим цей період триваліший, тим більшого значення набуває вплив витрат виробництва на вартість"**.

Оптимізація виробництва

Дослідження в межах концепції граничних витрат виробництва дозволили А. Маршаллу виявити закономірності зміни питомих витрат виробництва при збільшенні обсягів виробництва на підприємстві. Це є очевидним з XIII розділу першого тому "Принципів...", у якому лідер "кембриджської школи" **звертається до проблеми зростання та спадання віддачі від виробництва при розширенні його масштабів**. Він відзначає, що, як правило, великий масштаб виробництва в конкурентній економіці забезпечує підприємству (фірмі) зниження ціни товарної продукції і відповідно — перевагу над конкурентами (через постійно зростаючу економію від уміння працювати і від застосування спеціалізованих машин та різного обладнання) і що основну вигоду від такої економії має все суспільство.

Потім, щоб виявити причини подібного феномена, у дослідження вводиться поняття **"репрезентативна фірма"**, як різновид середньої фірми. Розмір останньої, на його думку, звичайно, збільшується із зростанням сукупного обсягу виробництва певного товару, що приводить до отримання нею і внутрішньої, і зовнішньої вигоди, зумовленої меншими, ніж раніше, витратами праці та іншими витратами у процесі виробництва.

Таким чином, вчений дійшов висновку щодо дії двох економічних законів: **зростаючої віддачі і постійної віддачі**. **Згідно з першим**, "збільшення обсягу витрат праці і капіталу звичайно веде до удосконалення організації виробництва, що підвищує ефективність використання праці і капіталу, дає пропорційно більш високу віддачу...". **За другим законом**, "збільшення обсягу витрат веде до пропорційного збільшення обсягу продукції". Причому, як вважає дослідник, "в реальній дійсності ці дві тенденції зростання і скорочення віддачі постійно протидіють одна одній".

Як бачимо, **на думку А. Маршалла**, в умовах конкуренції питоми витрати з укрупненням виробництва або знижуються, або розвиваються паралельно, але не випереджають темп росту обсягу продукції. Пізніше на основі цих суджень мікроекономічна теорія висунула більш вірогідні методичні розв'язки проблеми оптимізації виробництва і розмірів підприємств. З іншого боку, розподіляючи витрати виробництва на постійні та змінні, А. Маршалл переконливо довів, що у тривалому періоді постійні витрати стають змінними. На його думку, **основний мотив, що змушує фірму покинути ринок,— це**

перевищення її витратами рівня ринкової ціни.

Процент на капітал, згідно з Маршаллом, проявляє себе як "винагорода" тому, хто, володіючи матеріальними ресурсами, очікує "майбутнього задоволення" від них, аналогічно тому, як заробітну плату слід **вважати "винагородою за працю"**. Він категорично не згодний з тим, "що вартість речі залежить просто від кількості витраченої на її виготовлення праці. Будь-яка спроба відстоювати зазначене посилення,— продовжує вчений,— припускала, що послуги, надані капіталом, є "дармовим" благом, що даються без усяких жертв і тому не потребують винагороди, як стимулу для подальшого його функціонування: це саме той висновок, який зазначене посилення намагається довести".

Нарешті, дуже важливою є думка автора "Принципів..." **про рівень процентної ставки**. На його думку, "хоч із зростанням масштабів розпорядження людини природними ресурсами вона може продовжувати робити великі нагромадження навіть при низькій процентній ставці, все ж, поки натура людська зберігає свої одвічні властивості, кожне скорочення процентної ставки може спонукати багатьох людей зберігати менше, а не більше, ніж у протилежному випадку". Це положення — одне з тих небагатьох, яке пізніше його учень Дж. М. Кейнс взяв "на озброєння" у своїй концепції макродослідження і державного регулювання економіки.

Підводячи короткий підсумок, виділимо окремі положення, які характеризують вклад Маршалла в розробку і систематизацію економічної теорії.

Перше. Маршалл є засновником кембриджської школи, але його вплив оширився далеко за її межі. На його концепцію, його методологію, запропоновану ним термінологію опираються економісти, які представляють неокласичну школу, прихильники економікса.

Друге. Одна із заслуг Маршалла полягає в запропонованому ним розмежуванні короткострокового і довгострокового періодів. Це дозволило не протиставляти, а поєднати трудову теорію вартості і теорію граничної корисності, виробити загальну концепцію. Положення Маршалла про "два леза ножиць" — взаємозв'язок попиту і пропозиції — допомагає зрозуміти, як витрати виробництва і споживацькі переваги впливають на ціни.

Третє. Теоретичні винаходи Маршалла отримали розвиток у працях інших економістів. У своїх працях він приділив недостатню увагу аналізу грошового фактора. Це був мінус, але деякі економісти поділяли подібну точку зору.

Четверте. У цілому "Принципи..." Маршалла — одна із найбільш довговічних праць, одна із "працюючих" книг, що не так часто зустрічається в історії економічної науки. Нею користуються і сьогодні всі, хто цікавиться економічними проблемами, хто намагається осягнути механізм і лабораторію ринкової економіки.

Загальне і специфічне в методології Дж.-Б.Кларка

Засновник "американської школи" маржиналізму, який зробив помітний внесок у формування неокласичної економічної теорії кінця XIX ст., **Дж. -Б. Кларк**. Праці цього вченого, у тому числі фундаментальні, були опубліковані в 80 — 90-х роках XIX ст. З них найбільш значущі книги — "**Філософія багатства**"(1886) і "**Розподіл багатства**"(1899), в яких, особливо в останній, йому вдалось заглибитися у найбільш популярні на той час маржинальні ідеї, відзначити неординарні положення і навіть, як він називав їх, "закони" економічної науки.

Кращі його наукові досягнення необхідно розглядати у двох аспектах — **методологічному і теоретичному**. У **першому** випадку йдеться про новизну методології в рамках висунутого вчення про три натуральні розділи (відділи) економічної науки. У **другому** мова йде про заснований на мікроекономічному аналізі так званий закон граничної продуктивності факторів виробництва. З цією метою в подальшому своєму викладі ми будемо звертатися до вже згаданого "**Розподілу багатства**" Дж. -Б. Кларка. Структура цієї роботи специфічна. У перших двох розділах з 26 коротко сформульовані майже всі ключові ідеї і трактування. З основних у дещо спрощеній редакції, але не шкодячи змістові, наведемо такі:

1. Розподіл суспільного доходу регулюється суспільним законом, який "при цілковито

вільній конкуренції" може забезпечити кожному фактору виробництва створювану ним суму багатства.

2. Багатство — це кількісно обмежені джерела матеріального людського добробуту.

3. Кожний фактор виробництва має в суспільному продукті ту частку багатства, яку саме він виробляє.

4. Розклад усього доходу суспільства на різні види доходу (заробітна плата, процент і прибуток) безпосередньо і цілком є предметом економічної науки.

5. Названі види доходу отримуються відповідно "за виконання роботи", "за надання капіталу" і "за координування заробітної плати і процента".

6. При раціональному визначенні доходів жоден з "класів людей", зайнятих на виробництві, не буде "мати претензій один до одного".

7. В економічному розумінні виробництво продукту не завершено до тих пір, поки представники торгівлі не довели його до покупця і продаж відбувся, що є "завершальним актом суспільного виробництва".

Розглянемо тепер **специфічне** вчення Дж. -Б. Кларка про розділи економічної науки, яке включає положення про "**універсальні закони**", **статичку і динаміку і відповідно — про статичний і динамічний типи виробництва**. У ньому висунута ідея про те, що теорія, яка ґрунтувалася на старому плутаному плані чотиричленного поділу всієї науки на виробництво, розподіл, обмін і споживання, не могла, "як у випадку механіки, вирішити пропоновану прогресом проблему всебічного пізнання статичних законів раніше, ніж закони руху могли бути зрозумілі". **Основний аргумент** на користь цієї ідеї — можливість з метою теоретичного дослідження створити в уяві статичне суспільство, оскільки "всі натуральні суспільства динамічні".

Як бачимо, виключно теоретично — у дослідних цілях — Дж. -Б. Кларк вважає доцільним іншу, ніж пропонували до нього, "межу між природними розділами економічної науки". У результаті з'явилась **нова версія про її межі**, викладена вченим так: "Ми маємо перед собою тепер межі трьох натуральних розділів економічної науки. **Перший** охоплює універсальні явища багатства. **Другий** включає соціально-економічну статичку і говорить про те, що відбувається далі з багатством. **Третій** відділ включає соціально-економічну динаміку і говорить про те, що відбувається з багатством і добробутом суспільства за тієї умови, якщо суспільство змінює форму і способи діяльності".

Теорія економічної статички та динаміки

За ілюстрацією лідера "американської школи", для уявного **статичного суспільного виробництва** властивий незмінний характер операцій, пов'язаних з постійним випуском одних і тих видів благ при тих самих технологічних процесах, видах знарядь і матеріалів, які не дозволяють ні збільшувати, ні зменшувати величину багатства, наданого виробництвом. Крім того, додає він, у стані **соціально-статичного виробництва** земля обробляється одними й тими ж знаряддями і отримується той самий врожай, а на фабриках працюють з тими ж машинами і матеріалами. Тобто нічого не змінюється у способі виробництва багатства або, кажучи іншими словами, виробничий організм зберігає свою форму незмінною.

Таким чином, у стані статички можна констатувати рух ніби в замкнутій системі, що зумовлює рівноважність і стабільність економіки. Що ж таке реальні динамічні сили та породжувані ними в економіці відхилення і зміни? Що мав на увазі дослідник, заявляючи, що через дію великих сил економічної динаміки "нормальне багатство світу буде більшим і дійсний рівень заробітної плати буде значно вищим у 2000 році, ніж зараз"?

Докладні **судження** Дж. -Б. Кларка щодо поставлених запитань ми зна ходимо у шостому розділі глави "Розподілу багатства". Насамперед звернемо увагу на перелічені ним **загальні види** змін, які створюють динамічні умови, що дестабілізують економіку. **Їх — п'ять**. Це: 1) збільшення населення; 2) ріст капіталу; 3) удосконалення методів виробництва; 4) зміна форм промислових підприємств; 5) виживання більш продуктивних підприємств

натомість усунених менш продуктивних. **Причому** кожний вид рекомендується виділяти як фактор, який підтримує суспільство в динамічному стані і повідомляє про себе через вплив на соціальну структуру.

Наприкінці розділу, оцінивши дослідження Д. Рікардо та його послідовників як неусвідомлену спробу створити статичний світ, що не дозволила їхній власній системі набутти завершеної і реалістичної наукової структури, американський професор припускав, що люди до закінчення ХХ ст. будуть знати про наслідки, до яких призводять фактори динамічного стану суспільства, і що **відбувається це завдяки "чистій теорії економічної динаміки"**, яка може зробити якісний аналіз явищ мінливості і перенести теорію в нову площину, розширивши в багато разів предмет політичної економії.

Після Дж. -Б. Кларка економічну науку ХХ ст. в числі інших авторів, як відомо, **збагатив і М. Кондратьєв**, який одну з кращих своїх робіт назвав **"Основні проблеми економічної статички і динаміки"**. Ще будучи студентом, він написав статтю "Основні вчення про закони розвитку суспільного життя" (1914), в якій визнавав поділ законів суспільного життя на "статичні" і "динамічні". Вважаючи, що між останніми не можна побачити принципової відмінності, він робить висновок: **"Статика — це застигла динаміка"**.

Відомо також, що в 1939 р. **Й. Шумпетер**, назвавши півстолітні цикли "циклами Кондратьєва", високо оцінив тим самим творчість не тільки російського вченого, але й американця **Дж. -Б. Кларка**. Про останнього у своїй **"Теорії економічного розвитку"** Й. Шумпетер висловлювався так:

"Цей автор... дав точне визначення статичного стану і дослідив умови його розвитку, так що свідоме розрізнення статички і динаміки слід, мабуть, пов'язувати насамперед з його ім'ям. Ним не менш енергійно відстоювався постулат особливої теорії "динаміки".

У "Розподілі багатства" Дж. -Б. Кларк, будучи прихильним до основоположних принципів маржиналізму, оперує такими категоріями, як **"граничний працівник"**, **"граничний характер роботи"**, **"гранична корисність"**, **"кінцева корисність"**, **"гранична продуктивність"** та інші. Він цілковито приймав принцип пріоритетності мікроекономічного аналізу, твердячи, зокрема, що "життя Робінзона було введене в економічне дослідження зовсім не тому, що воно важливе саме по собі, а тому, що принципи, які управляють господарством ізольованого індивідуума, продовжують керувати й економікою сучасної держави".

Гранична продуктивність

Основна заслуга засновника "американської школи" і одного з теоретиків "маржинальної революції", що призвела до формування неокласичної економічної теорії, **полягає насамперед у розробці концепції розподілу доходів на основі принципів граничного аналізу цін факторів виробництва**, яку в економічній літературі називають, як правило, "законом граничної продуктивності" Дж. -Б. Кларка.

На думку вченого, **цей закон має місце** в умовах вільної (довершеної) конкуренції, коли мобільність усіх господарюючих суб'єктів сприяє досягненню параметрів рівноваги економіки. Він навіть визнає, що **основна ідея закону**, яка дозволяє вести мову про граничну віддачу кожного основного фактора виробництва для досягнення найбільш ефективного (оптимального) виробничого процесу, співзвучна із судженнями Й. -Г. фон Тюнена. Він, як "найбільш блискучий представник ранньої німецької економічної науки", запропонував "теорію, яка застосовувала закон кінцевої продуктивності як до праці, так і до капіталу і визначала заробітну плату і процент як результат цього застосування..., але щоб стати вірною, вона повинна стати, більше того, теорією специфічної продуктивності, згідно з якою оплата кожної одиниці праці збігається з її власним специфічним продуктом".

Очевидно, виходячи з цих міркувань, Дж. -Б. Кларк вирішив зосередитись на маржинальному принципі **спадної граничної продуктивності** однорідних, тобто таких, що

мають однакову ефективність, факторів виробництва. **Це означає**, що при надмірній капіталомісткості гранична продуктивність праці буде знижуватися з кожним залученим працівником і, навпаки, при незмінній чисельності працівників гранична продуктивність праці може бути вищою тільки внаслідок зростання капітало-озброєності. **Це також означає**, що "частки в розподілі цінності залежать від кінцевої продуктивності", тобто "процент визначається продуктом кінцевого приросту капіталу, а заробітна плата визначається продуктом кінцевого приросту праці".

Побудувавши свою теорію граничної продуктивності на мікрорівні і в основному на прикладі вільно функціонуючого конкурентного підприємства, у восьмому розділі "Розподілу багатства" Дж. -Б. Кларк твердить про існування деякої "**зони байдужості**", або "**граничної сфери**", яка у сфері роботи кожного підприємства вважається контрольованою. "У межах цієї зони,— пише він,— люди можуть приходити і йти, не впливаючи на доход підприємств... Якщо конкуренція діє з ідеальною досконалістю, то скрізь, куди йдуть ці граничні працівники, вони отримують у вигляді плати повністю продукт своєї праці; хоч фактично, у зв'язку з тим, що конкуренція діє далеко недосконало, те, що отримують ці люди, лише приблизно збігається з вартістю їх продукту. Тому із виходом одного із робітників, — вважає вчений, — залишається невиконаною гранична робота, тобто найменш потрібна робота, а підприємець у свою чергу у межах "зони байдужості" може прийняти на роботу без шкоди для себе і "кілька зайвих людей", оскільки в цій "граничній сфері" заробітною платою є "те, що вони виробляють", і він не буде мати з них ніякого прибутку".

Звідси на власне запитання: "**Якщо я знаходжусь у вас на службі, чи звільните ви мене?**",— Дж. -Б. Кларк відповідає так: "**Можливо, ні. Доти, доки продукт, який моя праця додає до інших доходів підприємства, дорівнює моїй заробітній платі**". На підтвердження сказаного в кінці XXI розділу цієї книги ми знаходимо згадувану вже тезу про те, що в "зоні байдужості" підприємець залучає "дуже небагато додаткових працівників при тій самій оплаті, не ризикуючи мати збитки", тому що "продукт цієї (граничної. —*Авт.*) людини... виражав би рівень заробітної плати".

Отже, граничний працівник (або група працівників) отримує повний продукт своєї праці. З позиції підприємця, який може найняти додаткових робітників, не отримавши при цьому додаткового доходу і не маючи збитків, ці робітники знаходяться у "зоні байдужості" (за термінологією Кларка. — *Авт.*). Наймання додаткових робітників здійснюється до тих пір, доки граничний продукт праці зрівняється з "нормальним" рівнем заробітної плати.

Граничний продукт праці є свого роду "стандартом". Продукт праці додаткового робітника устанавлює рівень заробітної плати всіх робітників. Всі працівники одної кваліфікації отримують те саме, що і граничний (додатковий) робітник тієї ж кваліфікації. При цьому додаткові робітники отримують те, що вони виробляють.

Весь продукт праці, за Кларком, надходить працівнику у тому випадку, коли він є водночас і робітником, і капіталістом. Коли ж робітник і власник капіталу—різні особи, то визначити, "яка кількість продукту зобов'язана своїм походженням лише праці", виявляється неможливим. Уявімо, що . тики, зняряддя внаслідок їх зносу повністю втратили для власника свою корисність. У цьому випадку весь продукт, який станки і машини допомагають створювати, буде належати людям, які на них працюють.

Рівень заробітної плати вирівнює конкуренція. Ринкові ціни коливаються навколо "постійних стандартів". Різниця у рівні заробітної плати робітників різних спеціальностей може бути значною: продукт годинної праці юриста відповідає продукту місячної праці кочегара або швеї. Але різкі відхилення згладжує конкуренція.

У викладі змістовної частини теорії граничної продуктивності Дж.-Б. Кларка примітна і та обставина, що, доводячи власну позицію про природу походження процента на капітал, він нагадує і, по суті, **підтримує багато в чому схоже судження О. Бем-Баверка в "теорії очікування"**. Зокрема, автор "Розподілу багатства" вважає, що "кружний шлях" виробництва благ австрійського професора показує безперечні переваги пикористання капіталу, оскільки останній дозволяє збільшувати результати роботи порівняно з роботою

водночас "голими руками", хоч для цього необхідно попередньо витратити "деякий час", протягом якого створюється втілені у капіталі "знаряддя". **Через це**, погоджується лідер "американської школи", збільшення продукту можна пояснити тим, що непрямо це робить і час, витрачений на його виробництво, тобто "кружний, або потребуючий часу спосіб використання праці забезпечує ефективні капітальні блага". І продовжує: "... **Ми можемо сказати**, що час продуктивний, що перманентний склад змінних капітальних благ — це капітал в дійсному розумінні слова, він звільняє людей від очікування".

Однак із закону граничної продуктивності Дж.-Б. Кларка можливий пригнічуючий висновок про те, що ціна фактора виробництва зумовлена відносним дефіцитом. Це, зокрема, наводить на думку про те, що "**справедлива заробітна плата**" завжди відповідає граничній продуктивності праці, а остання може бути відносно нижчою за інший більш продуктивний фактор, тобто капітал. Сам Дж.-Б. Кларк, схоже, не до кінця усвідомлюючи можливий з його теорії висновок, залишався впевненим у тому, що "якщо вони (трудящі маси) створюють велику суму багатства і отримують її повністю, їм не потрібно прагнути до соціальної революції..."

Але істина, звичайно, не в цьому. Як пише М. Блауг, *"насправді не існує ніякого окремо взятого виробничого фактора: фактори виробництва по суті комплементарні, і граничний продукт будь-якого з них є наслідком граничних продуктів усіх інших факторів"*. Неприйняття цієї теорії ми бачимо також у Б. Селігмена, як-то: "Немає ніякої гарантії, що народ отримає винагороду відповідно до висвітленої часом теорії граничної продуктивності".

Насправді, якщо допустити, що величина капіталу постійна, а кількість праці змінюється (у такій постановці теорія граничної продуктивності пов'язана з виявленням рівня заробітної плати), то чи можна твердити, що праця оплачується відповідно до її граничного продукту? Очевидно, ні тому що в реальній дійсності більша кількість праці зумовлює, як правило, не просто кількісне зростання капіталу, а його якісну зміну і різноманітність. **Крім того**, збільшення капіталу на підприємстві супроводжується знову-таки як концентрацією однорідного виробництва, так і майже завжди одночасно спеціалізацією (предметною, подетальною і технологічною) виробництва, яка потребує певного приросту праці.

Таким чином, **суть "закону" Дж. -Б. Кларка зводиться до наступного:** фактор виробництва — праця або капітал — може прирощуватись доти, доки вартість продукту, що виробляється цим фактором, не зрівнюється з його ж ціною (наприклад, чисельність працівників на підприємстві можна збільшувати лише до певної межі, тобто, доки певний фактор не увійшов у "зону байдужості"). **Дія цього "закону" у практиці господарювання передбачає**, що стимул збільшувати фактор виробництва вичерпує себе, коли ціна цього фактора починає перевищувати можливі доходи підприємця. Отже, Дж. -Б. Кларк є одночасно і попередником сучасних теорій, пов'язаних з проблематикою оптимізації структури витрат виробництва.

Тема 6: ДЖ. М. КЕЙНС: ТЕОРІЯ ЕФЕКТИВНОГО ПОПИТУ

Починаючи з 30-х років, коли робилися спроби поєднати старі, традиційні засоби використання простору і матерії з інноваційними механізмами, у галузі соціальної економіки мала місце гостра боротьба економістів навколо питання про державне втручання і свободу економічної діяльності, протекціонізму і фритредерства. Породжені у зв'язку з цим нові проблеми наукових досліджень і до наших днів не втратили своєї актуальності, оскільки основний їх зміст — державне регулювання економіки в ринковому господарстві. З того часу беруть свій початок орієнтовані на розв'язання цих проблем теорії, які з позиції сьогодення правомірно розділити на два напрями. Один з них виходить з учення **Дж. М. Кейнса*** і його послідовників, а рекомендовані ними засоби державного втручання в економічні процеси отримали назву кейнсіанських. Другий напрям — це теорії, що обґрунтовують протилежні кейнсіанству концепції. Його представників прийнято називати неолібералами.

Суть та особливості еволюції теорій першого напрямку і соціально-економічних моделей, що впливають з них і спрямовані на прийняття державою відповідних заходів законодавчої, виконавчої і контролюючої дії, є предметом викладення у цьому розділі.

Новизна економічного вчення

Основний зміст своєї концепції Дж. Кейнс виклав саме в книзі "Загальна теорія..." **Основна відмінність теорії Кейнса від класичної** — заперечення саморегулювання ринкової капіталістичної економіки. Ніякого механізму, здатного забезпечувати таке саморегулювання і стабільний розвиток економіки, не існує. Повна зайнятість при капіталізмі досягається лише у рідких випадках, і, всупереч твердженню класичної теорії, вимушене безробіття має місце завжди. Саме тому Кейнс зосередив свої зусилля на розробці нової теорії зайнятості, висновки якої погоджувались би з дійсністю, а саме — з наявністю при капіталізмі періодичних спадів виробництва і спричиненого ними безробіття.

Примітне, що у назві книги Кейнса говориться про загальну теорію зайнятості яка принципово відрізняється від класичної теорії тим, що заперечує повну зайнятість і визнає вимушене безробіття. Мова, таким чином, у новій теорії йде не про безробіття, пов'язане з пошуком нового місця роботи або перебудовою структури промисловості, а про безробіття вимушене, яке виникає закономірно у зв'язку з періодичними спадами і кризами виробництва.

За оцінками багатьох економістів, "Загальна теорія..." Кейнса була поворотним пунктом в економічній науці ХХ ст. і багато в чому визначає економічну політику і в нинішній час. Її основна і **нова ідея** полягала в тому, що система ринкових економічних відносин не є досконалою і саморегулюючою, що максимально можливу зайнятість і економічне зростання може забезпечити лише активне втручання держави в економіку. Сприйняття цієї ідеї прогресивним суспільством як належної було зумовлено тим, що до 30-х років ХХ ст. теза про існування конкуренції між багатьма дрібними фірмами, які є на кожному ринку, була необґрунтованою і безпідставною, оскільки "нерівність", яка виникла в результаті існування монополії й олігополії, розповсюджується на порівняно вузьке коло людей і саме тому вона може бути виправлена втручанням держави.

Якщо в теорії Кейнса і є щось **суттєво нове**, то це передусім зважена критика віри у внутрішні відновлюючі сили ринкового механізму. Прочитавши Кейнса, можна заперечити кожний окремих елемент його аргументації, піддати сумнівам навіть логічну спроможність усієї кейнсіанської схеми, але не можна вірити у здатність вільної ринкової економіки автоматично підтримувати повну зайнятість. У будь-якому випадку кейнсіанська революція означала справжній кінець "доктрини *laissez faire*". Звідси — і головний урок кейнсіанської теорії, згідно з яким "негнучкість" зарплати — це не економічний, а політичний феномен.

Новизна економічного вчення Дж. М. Кейнса в методологічному плані полягала, *по-перше*, у застосуванні макроекономічного аналізу, що зробило автора засновником макроекономіки як окремого розділу економічної теорії, і, *по-друге*, — в обґрунтованій

концепції так званого ефективного попиту, тобто потенційно можливого і регульованого державою попиту. Спираючись на власну, "революційну" на той час методологію дослідження, Дж. М. Кейнс, на відміну від своїх попередників і всупереч пануючим економічним поглядам, стверджував необхідність недопущення з боку держави зниження заробітної плати як основної умови ліквідації безробіття, а також те, що споживання, внаслідок психологічно зумовленої схильності людини до заощадження, зростає набагато повільніше доходів.

У роботі "Загальна теорія..." Дж. Кейнс зосередив увагу на недостатній ефективності споживчого попиту. Саме попит, на його думку, відіграє вирішальну роль у стимулюванні і розвитку виробництва.

Що ж слід здійснити, щоб підняти ефективність попиту?

Потрібно знайти важіль розвитку всього суспільного (сукупного) попиту — попиту на споживчі товари і попиту на інвестиційні товари, тому що сукупний попит — це сума споживчих витрат і інвестицій.

Якщо сукупний попит більший від пропозиції, тоді "працюють" стимули росту виробництва. В цьому випадку сукупний попит дійсно ефективний, сприяє забезпеченню високої зайнятості, більш повному використанню виробничих потужностей.

Основні компоненти сукупного попиту: споживання, інвестиції і державні витрати. Основні фактори, які впливають на сукупний попит: схильність до споживання, очікувана прибутковість капіталовкладень, перевага ліквідності.

Розмір національного доходу зумовлений рівнем зайнятості. Сам же національний дохід, з одного боку, виступає як фактор, що впливає на ріст споживчого попиту (споживчий попит росте, але не в тій мірі, що дохід), з іншого боку, ріст національного доходу залежить від інвестицій.

Витрати на споживання визначаються схильністю до споживання C/Y . Тут діє психологічний закон, який виражає залежність між споживанням і доходом. З ростом доходу середня схильність до споживання падає під впливом зниження граничної схильності до споживання (DC/DY). А саме з нею зв'язаний споживчий попит. Обсяг заощаджень, який зростає, не встигає поглинатися попитом на інвестиційні товари.

Рівень інвестиційного попиту I залежить від очікуваної ефективності капіталу P' і процентної ставки r . Процентна ставка, або норма процента — це плата за "розставання" з ліквідністю. **Перевага ліквідності** — намагання володіти грошима, заощаджувати надлишки у грошовій формі.

Процент r — функція попиту на гроші (перевага ліквідності) і кількості грошей в обігу (пропозиція грошей). **Теорію Кейнса називають** теорією ефективного попиту, виділяючи тим самим найголовнішу ідею. **А вона полягає в тому**, щоб через активізацію і стимулювання сукупного попиту (загальної купівельної здатності) впливати на виробництво і пропозицію товарів і послуг, підвищити рівень зайнятості. Якщо, наприклад, норма прибутковості дорівнює 12%, а процентна ставка — 6%, то очікувана ефективність капітальних вкладень досить висока і приваблива для інвесторів. Якщо ж норма прибутковості дорівнює 6% і процентна ставка також 6%, то розрахунок на отримання досить високих доходів від розширення і модернізації виробництва, збільшення запасів сировини і комплектуючих виявляється необґрунтованим. Попит на інвестиційні товари падає.

Згідно з висновками, до яких дійшов Кейнс, економічна рівновага визначається в остаточному підсумку рівністю між заощадженням і нагромадженням. А головною проблемою є недостатність сукупного попиту, якому перешкоджає, як уже відмічалось, скорочення граничної схильності до споживання, зниження прибутковості капіталу, розміри котрого зростають, надзвичайна перевага ліквідності (готівки).

Кейнс показав, що у сучасних умовах немає вільного руху цін у бік зниження. Неможливо без кінця знижувати процентну ставку. На якомусь етапі може виникнути така ситуація, коли власники грошей почнуть виявляти обережність і припинять давати їх як позику, будуть тримати гроші в запасі на випадок якихось непередбачених обставин.

Схильність до
споживання
Очікувана
прибутковість
Перевага
готівки

Сукупний дохід

Виробництво

Безробіття

Рис. Рівновага при неповній зайнятості

Виділимо **основні положення**, на яких ґрунтується аналіз автора "Загальної теорії...":

1. Сукупний попит не рівнозначний сукупному доходу. Доходи в найбільш загальному вигляді розпадаються на дві частини: споживання і заощадження.
2. Заощадження не обов'язково дорівнюють інвестиціям, вони через різні причини "відстають" і не перетворюються в інвестиції.
3. При аналізі ситуації, коли виникає нерівність на макрорівні, слід іти не від виробництва, а від попиту. Розміри попиту відіграють більш важливу роль при забезпеченні зайнятості і завантаженні виробничих потужностей, ніж рух і "гнучкість" цін.
4. Розглядати функціональні зв'язки між найважливішими категоріями слід на макрорівні, що дозволить виявити фактори, які впливають на економічний ріст і рівновагу.

Нехай доходи дорівнюють витратам. На графіку ця рівність відображена у вигляді прямої OF з кутом ухилу 45° (бісектриси). Всім значенням доходів, що дорівнюють витратам, відповідають точки, які лежать на цій прямій.

Відомо, що частина доходу йде на споживання C , а частина відкладається у вигляді заощаджень S . Витрати зростають, але не у тій мірі, як збільшуються доходи. Для кривої BC , що відображає рівень споживання, характерно його прирощення з поступовим спаданням.

На початку споживацькі витрати забезпечуються як за рахунок поточного доходу, так і за рахунок минулих заощаджень ("проїдання" раніше нагромаджених засобів і запасів). У точці A заощадження дорівнюють нулю. Після досягнення цього рубежу частина доходу починає відкладатися у вигляді заощаджень S . Тепер споживання зростає, дещо відстаючи від росту доходу.

Відповідність між сукупним попитом і сукупним доходом — передумова для досягнення рівноваги в економіці. Вона буде мати місце тоді, коли заощадження дорівнюватимуть інвестиціям. Якщо інвестиції зменшуються, то зменшується і дохід. Менші розміри доходу означають відповідне зменшення заощаджень, а від розміру заощаджень залежать інвестиції.

Таким чином, ми ще раз схематично виразили зв'язок між доходом, споживанням та інвестиціями. У даному випадку це не вартісна, а, так би мовити, "натуральна" система зв'язків. Але вона дозволяє уявити картину господарського механізму, яка обґрунтовується автором у "Загальній теорії...".

Крім теоретичних основ, слід відзначити і "**рецепти**", запропоновані **Кейнсом** з метою забезпечення ефективного попиту як визначального фактора росту і підвищення рівня зайнятості.

1. Грошова політика, регулювання процентної ставки. Пропонувалося знизити проценти на кредити, що дозволить збільшити розрив між вартістю кредитів і очікуваною прибутковістю капіталовкладень, а пізніше — їх "граничну ефективність". Підприємці будуть вкладати кошти не у цінні папери, а в розвиток виробництва. Але зниження процентної ставки — це не головний шлях. Кейнс попереджав, що не виключена ситуація, коли грошова маса продовжує зростати, а зниження процентної ставки практично зупиняється. Виникає "пастка ліквідності".

2. Бюджетна політика. Щоб стимулювати ефективний попит, Кейнс пропонував збільшити державні витрати, збільшити державні інвестиції і державну закупівлю товарів. Пропонувалося також зменшити податки. Але все ж основним Кейнс вважав нарощування витрат. У подальшому збільшення витрат частини держбюджету буде компенсуватися новими податковими надходженнями, які утворюються за рахунок збільшення виробництва і розширення зайнятості. Розрахунок робився на те, що держава "буде брати на себе все більшу відповідальність за пряму організацію інвестицій". Передбачалось, що (розширення інвестиційної діяльності держави буде спрямовано насамперед на організацію суспільних робіт — будівництво шляхів, освоєння нових районів, спорудження підприємств.
3. Перерозподіл доходів в інтересах соціальних груп, які отримують найбільш низькі доходи. Така політика була покликана збільшити попит цих соціальних груп, підвищити груповий попит масових покупців. Схильність до споживання у суспільстві має збільшитися.
4. Політика повної зайнятості, спрямована на недопущення значного безробіття, на розширення системи соціального забезпечення. Пропонувався комплекс заходів соціального характеру, включаючи виплату грошової допомоги, розвиток системи довгострокового кредиту і т. п.

Як основний інструмент Кейнс розглядав бюджетну політику, у тому числі збільшення видатків та "розширення" інвестиційної діяльності самої держави. Непрямі методи регулювання, зокрема зниження процентної ставки, вважалося малоефективним.

Важливу роль у кейнсіанській теорії відіграє концепція мультиплікатора. Сказане свідчить про те, що в **методології дослідження** Дж. М. Кейнса враховуються і такі не менш важливі щодо впливу на економічний ріст неекономічні фактори, як держава, що стимулює споживчий попит на засоби виробництва і нові інвестиції, та психологія людей, яка визначає ступінь усвідомлених взаємовідносин господарюючих суб'єктів **Разом з тим**, кейнсіанське вчення являє собою сукупність методологічних принципів неокласичного напрямку економічної думки, оскільки і сам Дж. М. Кейнс, і його послідовники, як і неоліберали, дотримуючись ідеї "чистої економічної теорії" і виходячи із пріоритетного значення в економічній політиці суспільства насамперед економічних факторів, визначали їх кількісні показники і зв'язки між ними, як правило, на основі методів граничного і функціонального аналізу, економіко-математичного моделювання.

З часу, коли була запропонована Кейнсом модель, пройшло більше піввіку, і хоч такі важливі змінні, як доходність і процентна ставка враховуються в сучасній теорії попиту на гроші, в цілому сучасна модель істотно відрізняється від кейнсіанської. **Різниця полягає в тому**, що сучасна модель розглядає також інші форми грошових активів, а не тільки готівкові гроші і вклади до запити. **Іншими словами**, поряд з грошовим агрегатом M_1 вона розглядає багато з того, що входить у грошовий агрегат M_2 (термінові вклади, які приносять процент, взаємні фонди грошових ринків і т. д.). Крім того, сучасна теорія вважає багатство вирішальним фактором попиту на гроші. Якщо збільшується загальне багатство, то швидше будуть зростати і гроші. **Нарешті**, сучасна теорія попиту на гроші враховує інфляцію, оскільки вона підриває корисність грошей як засобу заощадження.

Концепція мультиплікатора

Нарощування інвестицій і зумовлений цим ріст національного доходу і зайнятості населення може розглядатися як бажаний економічний ефект. Ос танній здобув в економічній літературі назву ефекту мультиплікатора і означає, що **"збільшення інвестицій приводить до збільшення національного доходу суспільства, причому на величину більшу, ніж початковий ріст інвестицій"**. У розгадці механізму цього "ефекту" міститься відповідь на питання, чому в наукових дослідженнях Дж. М. Кейнса так багато уваги приділено концепції мультиплікатора. За його словами, цей термін увів в економічну теорію ще в 1931 р. Р. -Ф. Кан. У перекладі з англійської, **мультиплікатор** (multiplier) означає множник, а **мультиплікаційний ефект** — такий, що збільшує, посилює результат.

Однак, характеризуючи "мультиплікатор зайнятості" — співвідношення між збільшенням сукупної зайнятості в галузях, безпосередньо пов'язаних з інвестиціями, запропонований власний коефіцієнт Дж. М. Кейнс назвав "мультиплікатором інвестицій". Він, на відміну від мультиплікатора Р. -Ф. Кана, характеризує положення про те, що "коли відбувається приріст загальної суми інвестицій, то доход збільшується на суму, яка в K разів перевищує приріст інвестицій". Причина цього, підкреслює Дж. М. Кейнс, полягає в постійно згадуваному ним же "психологічному законі", згідно з яким "по мірі того, як реальний доход зростає, суспільство бажає споживати постійно зменшувану його частину".

У теорії Дж. Кейнса **під мультиплікатором розуміється** коефіцієнт, або множник, який показує залежність зміни прибутку від зміни інвестицій. Щоб чіткіше уявити механізм, за допомогою якого відбувається збільшення або розширення прибутку під впливом інвестицій, розглянемо конкретний **приклад**.

Підприємство інвестує 45 млн гривень для оплати праці додаткової кількості робітників, яких залучають для випуску додаткової продукції. Припустимо, що у цих робітників $2/3$ заробітної плати витрачається на споживання, а $1/3$ — йде на заощадження, точніше: ГСС (гранична схильність споживання) = $2/3$ і ГСЗ (гранична схильність заощадження) = $1/3$. Таким чином, із 45 млн гривень — 30 млн грн ($2/3$) йде на споживання, тобто на закупівлю товарів у виробника. Це перший рівень розгляду.

Для другого рівня візьмемо приклад, що робітники в свою чергу також будуть витрачати $2/3$ отриманих грошей на споживання і, таким чином, їх витрати становитимуть 20 млн грн. Припустимо, що і в подальшому $ГСС = 2/3$, тоді знайдемо, що на третьому рівні витрати на споживання становитимуть 13, 333 млн грн. Продовжуючи розрахунок, врешті-решт дійдемо до результату, коли вся сума буде витрачена і витрати дорівнюватимуть нулю. Звідси зрозуміло, що 45 млн грн додаткових інвестицій спричинили послідовно вторинні, третинні і т. д. споживчі витрати. Підсумувавши їх, ми побачимо, що в сукупності вони становлять 135 млн грн.

"Коли відбувається прирощення загальної суми інвестицій, — пише Дж. Кейнс, — то прибуток збільшується на суму, яка в Y разів більша від приросту інвестицій". Отже, на думку Кейнса, ріст інвестицій означає залучення до виробництва додаткових робітників, що веде до збільшення зайнятості, національного доходу і споживання. Первинне збільшення зайнятості, спричинене новими інвестиціями, зумовлює додатковий ріст зайнятості, викликаний необхідністю задоволення попиту додаткових робітників. Цей коефіцієнт додаткового росту зайнятості Кейнс назвав мультиплікатором, який показує співвідношення між ростом інвестицій, з одного боку, і ростом зайнятості і доходу — з іншого. **Формула мультиплікатора** (за Кейнсом) така:

$$R = Y\omega / J\omega \quad \text{де } R \text{ — мультиплікатор, або}$$

коефіцієнт пропорційності;

$Y\omega$ — приріст доходу;

$J\omega$ — приріст інвестицій;

ω - рівень заробітної плати.

Чим більша гранична схильність до споживання, тим більший мультиплікатор, тим вища зайнятість.

У своїй економічній програмі Кейнс дотримувався положення, що **"держави має здійснювати свій скеровуючий вплив на схильність до споживання частково через систему податків, частково — шляхом фіксування норми процента та іншими методами"**.

Кейнс пропонував регулювати не тільки інвестиції, але й національний дохід. Засобом для цього він вважав податки, вимагаючи їх підвищення з метою вилучення заощаджень для збільшення державних інвестицій.

Далі він доходить висновку про те, що "принцип мультиплікатора" дозволяє дати загальну відповідь на питання, яким чином коливання інвестицій, що становлять відносно невелику частку національного доходу, характеризуються значно більшою амплітудою. Але,

за його твердженням, "навіть якщо в нерозвиненому суспільстві розміри великі, вплив коливань у розмірах інвестицій на зайнятість буде набагато сильнішим у розвиненому суспільстві, оскільки можна припустити, що саме в останньому поточні інвестиції становлять значно більшу частку поточної продукції".

Отже, **суть ефекту мультиплікатора** дійсно проста. У результаті державного регулювання (прямого — через інвестиції або непрямого — через фіскальну політику) збільшується споживчий попит, який мультиплікує збільшує (примножує) попит на товари і послуги, що зрештою призводить до зростання національного доходу. У свою чергу, приріст національного доходу спричиняє зростання інвестицій, що пожвавлює підприємницьку діяльність і сприяє прискореному розвитку виробництва. Після кризи 1929— 1933рр. економісти, щоб вивести економіку із стану застою, зосередили свою увагу на проблемі ефекту від державного попиту. У зв'язку з цим виникла модель мультиплікатора. **Про значення ефекту мультиплікатора** М. Блауг писав: "Капіталісти, вчив нас Кейнс, можуть витягти себе зі скрутного становища за допомогою шнурків від власних черевиків, а саме — через мультиплікатор. Вирішальним моментом при цьому є стимулювання інвестицій"

Через кілька десятиріч, розвиваючи ідеї Дж. М. Кейнса, **Гелбрейт писав**, що "ці доходи мають бути інвестовані і, таким чином, витрачені або компенсовані витратами ще когось. В іншому випадку споживча спроможність буде знижуватись. Товари будуть залежуватися на полицях, обсяг замовлень зменшиться, обсяг виробництва спаде, а безробіття зросте. У результаті відбудеться спад виробництва".

Основні принципи концепції

Підсумком свого дослідження Кейнс вважав створення теорії, яка "вказує на життєву необхідність **створення централізованого контролю** в питаннях, які тепер в основному належать приватній ініціативі, тому що "само у визначенні обсягів зайнятості, а не в розподілі праці тих, хто вже працює, існуюча система виявилась непридатною". Тому, затвердженням Дж. М. Кейнса, *"запровадження централізованого контролю, необхідного для забезпечення повної зайнятості, потребує значного розширення традиційних функцій уряду...Але при цьому залишаються широкі можливості для виявлення приватної ініціативи і відповідальності"*.

Ефективність регулювання державою економічних процесів, на думку Дж. М. Кейнса, залежить від вишукування засобів для державних інвестицій, досягання повної зайнятості населення, зниження і фіксування норми процента. **Він писав**: "Рікардо і його послідовники прогледіли той факт, що навіть протягом тривалого часу зайнятість не обов'язково веде до повної зайнятості, що рівень зайнятості може змінюватися і що політиці кожного окремого банку відповідає відмінний від інших рівень зайнятості. Таким чином, існує багато умов довгострокової рівноваги, які відповідають різним варіантам процентної політики органу, який регулює грошову систему".

Як вважав Дж. М. Кейнс, державні інвестиції при їх нестачі мають бути гарантовані випуском додаткових грошей, а можливий дефіцит бюджету буде запобігати зростанню зайнятості і падінню норми процента. **Інакше кажучи**, чим нижча норма кредитного процента, тим вище є стимулювання інвестицій, зростання рівня інвестиційного попиту, що, у свою чергу, розширює межі зайнятості і веде до подолання безробіття. При цьому вихідним він вважав таке положення про кількісну теорію грошей, згідно з яким насправді "замість постійних цін при невикористаних ресурсах і цінах, які зростають пропорційно до кількості грошей в умовах повного використання ресурсів, ми практично маємо ціни, що постійно зростають із зростанням зайнятості".

На думку Кейнса, повна зайнятість залежить від правильного співвідношення процентної ставки і заробітної плати і може бути досягнута швидше шляхом зниження першої, ніж скороченням другої. **Основна причина безробіття**, як він вважав, полягає в тому, що ставка процента в довгостроковій перспективі залишається досить високою. Разом з тим, згідно з кейнсіанською теорією подвоєння грошової маси не призводить до подвоєння цін, але при цьому впливає на процентну ставку, тому що кейнсіанська функція попиту на

гроші, зокрема спекулятивного, враховує "грошову ілюзію" або реакцію індивідів на будь-яке, навіть нелегальне зменшення запасів готівки.

Слід зазначити, що до Кейнса економісти не звертали належної уваги на те, що заощадження властиві споживачам, а інвестиції — виробникам, і рішення перших і других не завжди узгоджуються між собою. Тому логічним є те, що ефективний попит і насамперед інвестиції мають стати об'єктом державного регулювання. Кейнсіанська революція дійсно мала місце. Проте, слід зауважити, що революція відбулася не просто в економічній політиці, а й у теорії. Це не означає, що всі елементи цієї теорії були відразу визнані.

Навпаки, перше видання "Загальної теорії..." ще не було розпродане, як почалася критика окремих частин учення Кейнса, яка з того часу не припиняється. Невдовзі вчення Кейнса спіткала доля теорій Рікардо, Маркса, Вальраса і Маршалла: його інтерпретували, зводили до графіків і альтернативних математичних моделей "Кейнс I", "Кейнс 2" і т. д. У результаті Кейнс став автором, якого всі цитують, але ніхто не читає.

Таким чином, можна відзначити такі **основні принципи концепції Кейнса.**

По-перше, Кейнс і його послідовники рішуче заперечували відповідність між інвестиціями підприємців і заощадженнями населення, оскільки і ті, й інші керуються різними мотивами. Заощадження не завжди вкладаються у банк і тому не можуть бути видані як позика підприємцям. Коливання в інвестиціях спричиняють коливання рівня реального виробництва, зайнятості і цін.

По-друге, кейнсіанці вважають сучасні ринки неконкурентними, а тому і нездатними автоматично регулювати попит і пропозицію, особливо співвідношення між цінами і заробітною платою. Монополії і олігополії, займаючи панівне становище на ринках багатьох товарів, можуть штучно підтримувати високі ціни, незважаючи на те, що попит падає. Водночас профспілки виступають за гарантований рівень заробітної плати при укладанні трудових угод і колективних договорів з підприємцями. Все це призводить до того, що ринкове регулювання стає негнучким, і зниження попиту на продукцію хоч і веде до падіння цін, але навряд чи одночасно викличе зменшення ставок заробітної плати. У всякому випадку, розраховувати на те, що робітники добровільно погодяться на зниження заробітної плати, боячись конкуренції з боку безробітних, навряд чи слід. Ще більш безпідставно сподіватися, що загальне зниження ставок заробітної плати забезпечить повну зайнятість, як на це надіялись економісти-класики.

По-третє, оскільки ринок не може виступати як саморегулятор економіки і не спроможний забезпечити повну зайнятість, стабільність виробництва і цін, кейнсіанці вважають, що держава має відігравати активну роль у здійсненні цих завдань. Втручання держави у регулювання економіки має полягати у проведенні такої фіскальної і грошово-кредитної політики, яка б пом'якшила спади і різкі підйоми виробництва, що періодично виникають, і які отримали в літературі назву **економічних циклів.**

Тема 7: ТЕОРІЇ ТА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ

1. Відродження економічного лібералізму Ф. фон Хайєка

Основні наукові інтереси Хайєк зосередив навколо філософських, правових, політичних та економічних проблем ринкової економіки, а також теорії й методології процесу пізнання. Серед багатьох наукових праць Хайєка важливе місце посідають наступні: **"Шлях до рабства"** (1944), в якій будь-яка форма державного втручання в економіку розглядається як різновид тоталітаризму; **"Індивідуалізм та економічний порядок"** (1948), в якій економічні інтереси індивідів, їх переваги і суб'єктивні оцінки розглядаються як основа "економічного порядку"; **"Конституція свободи"** (1960), де викладені правові принципи суспільства, заснованого на ідеалах лібералізму. Викладені тут ідеї отримали подальший розвиток у тритомній праці Хайєка **"Право, законодавство і свобода"** (1973, 1976, 1979), в якій автор оцінює правові і політичні основи сучасної західної демократії як такі, що суперечать ідеалам істинного лібералізму, і накреслює шляхи їх реформування з метою наближення до цих ідеалів. Остання праця Хайєка **"Фатальна концепція: помилки соціалізму"** (1989), яка підводить свого роду підсумок його більш як піввікової науково-публіцистичної діяльності, націлена переважно на обґрунтування переваг ринкової економіки і критику соціалізму.

Особливості методології дослідження

Методологія Хайєка має **кілька своєрідних рис**. Насамперед для автора характерний свого роду соціологічний підхід до суспільних, у тому числі економічних, явищ. У коло проблем, які розглядаються ним, включаються не лише власне економічні питання, але і в тісному зв'язку з ними соціальні, політичні та етичні аспекти життя суспільства. **Економічні явища** розглядаються як невід'ємна частина соціально-економічної системи, передусім підкреслюються ті із соціальних рис і властивостей, які характерні для ринкової системи в цілому в умовах вільної конкуренції, зокрема, індивідуалізм господарюючих суб'єктів, їх суб'єктивні оцінки, їх уявлення про економічну свободу, їх конкурентна природа і т. п. При цьому власне економічний зміст зазначених явищ, як правило, залишається у тіні. **Основою такого підходу є значно більша, ніж у ранній австрійській школі, суб'єктивізація економічної теорії.** На думку Хайєка, економічні явища у принципі не можуть бути відбиті в "об'єктивних" термінах, оскільки вони відображують лише суб'єктивні уявлення людей і нічого більше. Звідси Хайєк робить висновок про докорінну відмінність методів суспільних і природничих наук, в яких "об'єктивні" категорії цілком відповідають природі предмета, який вивчається. Ця особливість методології Хайєка органічно пов'язана з властивим йому методологічним індивідуалізмом і суб'єктивізмом, який покладений в основу викладеного вище соціального підходу до економічних явищ. **Ця друга особливість методології Хайєка** нав'язана філософією неокантіанства з її проповіддю обмеженості людського розуму і ґрунтується на уявленні про відсутність об'єктивних критеріїв істини при аналізі економічних процесів, оскільки всякий дослідник за необхідності вносить у процес аналізу своє власне "я" — свій досвід, свої помилки, своє світорозуміння і т. д. Об'єкт дослідження, таким чином, стає в певному розумінні невід'ємним від його суб'єкта. У природничих науках, пояснював Хайєк, дослідник знаходиться поза об'єктом, який вивчає, тоді як предмет суспільних наук — поведінка людей і її мотиви — передбачає, що власні мотиви та настанови дослідника включені в цей предмет, і це не може не позначитися на результатах дослідження. Тому завдання суспільних наук Хайєк вбачав не в тому, щоб віднайти об'єктивні закони суспільного розвитку, а в тому, щоб знайти межу пізнання соціально-економічних процесів. За Хайєком, слід визнати обмеженість пізнавальних можливостей людини і не вимагати від науки нічого понад суб'єктивно-психологічних оцінок економічних явищ. Звідси Хайєк робить, зокрема, висновок про принципову неможливість математизації економічної науки, яка передбачає, що економічні знання мають об'єктивну основу, а це, на думку вченого, не відповідає дійсності.

Методологічний індивідуалізм і суб'єктивізм Хайєка фактично означають визнання непізнаваності економічних явищ, оскільки теоретична модель економіки, на його думку, будується дослідником на суб'єктивному, а отже довільному виборі окремих елементів дійсності. Таким чином, ця модель не може дати істинно наукових знань про економіку, які б не залежали від суб'єктивного досвіду дослідника. Справа ще й у тім, що як економічна дійсність, так і людський розум не залишаються незмінними, а постійно еволюціонують.

Разом з тим, методологічний індивідуалізм і суб'єктивізм Хайєка зумовлював мікроекономічну спрямованість його концепцій і заперечення ним макроекономічного аналізу як такого. **На його** думку, макроекономічні залежності, якими оперують представники багатьох шкіл економічної думки (кейнсіанства, марксизму, монетаризму і ряду інших), мають мало спільного з реальною дійсністю, оскільки в основі господарського життя лежать індивідуальні суб'єктивно-психологічні оцінки і мотиви господарюючих суб'єктів, що жодним чином не зводяться до яких би то не було загальних закономірностей. **З цих позицій** неоавстрійська школа виступає і проти неокейнсіанської теорії рівноваги. Визнаючи можливість економічної рівноваги щодо окремих фірм на мікрорівні, її представники заперечують застосування цього поняття з економічною метою на макрорівні, оскільки в протилежному випадку довелось б визнати пізнаваність економічних явищ.

Концепція спонтанного ринкового порядку

Важливе місце в теорії економічного лібералізму Хайєка посідає його вчення про спонтанний характер ринкового порядку. Воно відіграє двояку роль: *по-перше*, виступає як один із основних методологічних принципів, *по-друге* — як центральний ланцюг концепції.

На думку **Хайєка**, ринкова економіка виникає та еволюціонує у результаті взаємодії людей. Однак звідси не випливає висновок про те, що такий характер її формування і розвитку створює для людей можливість цілеспрямованого впливу на ці процеси. Справа в тому, що ринкова економіка розвивається відповідно до своєї власної внутрішньої логіки, зумовленої тією обставиною, що в її формуванні люди керуються своїми практичними знаннями, втіленими у звичаях. Це, так би мовити, невидиме знання, яке не усвідомлюється його носієм і тому не може бути окремо від нього формалізованим, узагальненим в якихось теоріях і покладеним в основу економічної політики. Практичні знання, що використовуються господарськими суб'єктами, являють собою свого роду інформацію, яка "розсіяна" і "швидко псується". Ця інформація величезна за обсягом, вона стосується конкретних умов і параметрів поточної діяльності у галузі економіки. Характер знання, покладеного в основу еволюції ринкового порядку, повністю виключає, на думку Хайєка, саму можливість будь-якого втручання у цей процес без загрози часткового або повного його руйнування. **Ринковий порядок**, твердить Хайєк, принципово відрізняється від природних і технологічних об'єктів і систем, знання про які у вигляді конкретних даних, формул, графіків і т. п. легко піддаються формалізації і можуть бути використані для управління такими об'єктами і системами.

Хайєк вважає, що провідна роль у формуванні і поширенні практичних поточних знань про господарство належить механізму ринку, який через систему цін, зміну співвідношення попиту і пропозиції, рекламу тощо систематично передає інформацію про те, що, де, як, коли виробляти, купувати і продавати, і тим самим забезпечує координацію дії учасників ринку. **Ринок, таким чином**, розглядається як своєрідний інформаційний механізм, який забезпечує отримання не фрагментарних, а системних знань про економіку, без яких неможлива скільки-небудь ефективна господарська діяльність. З цих позицій Хайєк вступає у полеміку з іншими представниками неокласичної школи, які вважають, що ринок -соціальний механізм, що розподіляє обмежений і до того ж відомий обсяг ресурсів відповідно до обсягів і згідно зі структурою потреб покупців. **З точки зору Хайєка**, якби проблема полягала у такого роду розподілі, то ринок із властивою йому конкуренцією був би не потрібен. З таким завданням цілком справилася б система планового розподілу виробничих факторів із єдиного центру. **Ринок же сам здатний** ефективно розподіляти ті

ресурси, що раніше не були і не могли бути враховані, на господарські цілі, які раніше не були і не могли бути виявленими. **Конкуренція**, писав Хайек, це ефективний спосіб направлення невідомих ресурсів на невідомі цілі. Ці завдання ринок може виконувати, відмічає Хайек, в силу того, що він спроможний виявити, розповсюдити й ефективно використати раніше невідомі дані про потреби, ресурси і технології, тобто виступити у ролі специфічної інформаційної системи.

Як пояснює Хайек, **спонтанний характер ринкового порядку означає**, що будь-яке втручання в нього може лише підірвати механізм ринку і паралізувати господарську систему в цілому. Більше того, всякий свідомий контроль над господарським життям, будь-яка економічна політика, націлена на отримання певних результатів — чи то буде політика повної зайнятості, чи економічного росту, чи боротьби з інфляцією або економічним спадом, чи балансування попиту і пропозиції грошової маси, — на думку Хайека, у принципі неможлива, оскільки вона не в змозі врахувати і використати той масив знань, який необхідними для її успішної реалізації. І таке втручання у ринковий порядок з метою його реформування або удосконалення, незалежно від того, якими намірами керувалися особи, посягаючи на цей порядок, може мати лише руйнівні наслідки. **Ринковий порядок**, відмічає Хайек, розвивається на основі власної внутрішньої логіки, не маючи нічого спільного з морально-етичними нормами, які відстоюють представники тих чи інших соціальних верств і класів, вимагаючи "великої справедливості", тобто більшої рівності у розподілі доходів і майна.

Протиставлення монетаризму і кейнсіанства

Ідею спонтанного розвитку ринкового порядку Хайек поширював і на гроші. Останні, на його думку, не можуть виступати у ролі інструменту економічної політики держави, яка має на меті (як вважали монетаристи. — *Авт.*) забезпечення постійного темпу приросту грошової маси в обігу відповідно до попиту на гроші. З точки зору Хайека, це суперечить самій природі цього явища. **Стабільність грошової системи може бути досягнута**, як думав Хайек, лише на шляху її лібералізації, яка передбачає відміну урядової монополії на емісію грошей і заміну її конкуренцією приватних емітентів. Такого роду конкуренція відповідала б ринковій природі грошей і була б спроможна, на погляд Хайека, не допустити інфляції та економічних спадів, що породжуються політикою державного регулювання економіки. **Ця позиція Хайека спрямована як проти монетаризму, так і проти кейнсіанської концепції**, що розглядала гроші як один з інструментів впливу на економіку.

Кейнсіанство взагалі стало одним із основних напрямів критики Хайека. Виступаючи проти нього, **Хайек** використовував свою концепцію спонтанного ринкового порядку, котра у принципі **виключає будь-яке втручання держави в економічне життя суспільства**. Разом з тим, Хайек у цій боротьбі опирався на своє розуміння "неявного" знання господарюючих суб'єктів, докоряючи Кейнсу, що він переоцінює можливості економічної науки, яка дає лише абстрактні, а тому неповні знання про найбільш загальні тенденції економічного життя, залишаючи осторонь головне — практичні знання господарюючих агентів, які покладені в основу нову реальних економічних процесів. **Неприйнятним для Хайека** виявився ся і підхід Кейнса до явищ ринкової економіки з позицій макрорівня. За Хайеком, цей рівень економічних залежностей не має аналогів у реальній діяльності, де всі економічні рішення приймаються лише індивідами з урахуванням їх суб'єктивних оцінок і переваг.

Хайек протиставляє теорії Кейнса не лише загальні основи своєї концепції, але і деякі спеціальні аргументи, спрямовані проти центральних положень кейнсіанства. Він, наприклад, вважає необгрунтованою кейнсіанську концепцію ефективного попиту на тій підставі, що вона залишає поза увагою проблему співвідношення структури попиту і структури пропозиції. При значному розходженні цих структур, відмічає Хайек, товари не будуть реалізовані, незалежно від загального обсягу сукупного по питу. **На думку Хайека**, необгрунтованим є пояснення Кейнсом причин безробіття. Воно виникає не в наслідок

недостатнього рівня ефективного попиту, як вважав Кейнс, а через високий рівень заробітної плати, зумовлений непомірними вимогами профспілок, що призводить до не виправданого скорочення прибутку підприємств і до відповідного зменшення попиту на працю. Оскільки причиною безробіття виступають профспілкові організації, твердить Хайек, немає ніяких підстав перекидати відповідальність за безробіття на уряд, і тим більше уряд не зобов'язаний вживати заходів щодо його усунення. **Потрапила під вогонь критики** Хайєка і кейнсіанська концепція регульованої валюти. Хайек твердить, що використання помірної інфляції як засобу боротьби з безробіттям насправді лише посилить безробіття і доповнить його інфляційним процесом. Справа в тому, пояснював Хайек, що це призведе до нерівномірності росту цін, а отже, і до нераціонального використання ресурсів, оскільки вони будуть підтримки цієї кон'юнктури будуть потрібні нові грошово-кредитні ін'єкції, що посилять інфляційний процес, а структурні диспропорції, які виникнуть у зв'язку з цим, посилять безробіття. Розв'язання перелічених проблем слід шукати не на шляху міфічної "кривої Філіпса", відмічав Хайек, а в рамках вільного ринкового господарства.

Критика соціалізму

Учення про спонтанний характер ринкового порядку, а також концепцію "неявного" знання Хайек широко використовував і в своїй критиці соціалізму. **Концентрація економічної влади в руках планових органів** видавалася йому такою, що мала виключно негативні наслідки з цілого ряду причин. На його думку, вона підриває природний хід суспільно-історичного процесу, розбавляючи його внутрішніх рушійних сил розвитку. Вона нав'язує суспільству довільно вибрану шкалу цінностей, якою воно має керуватися у своїй господарській діяльності. Така шкала за необхідності відбиває боротьбу різних груп у центральних, у тому числі планових органах, а інколи і волонтаристські зигзаги найвищих посадових осіб, а тому дезорієнтує при визначенні конкретних цілей господарювання і заходів їх досягнення. **Централізована планова економіка, на думку Хайєка, позбавлена тих механізмів компенсації помилок господарюючих суб'єктів, які діють у ринковій економіці. В цій останній, пояснює Хайек, господарські рішення приймаються всіма без винятку суб'єктами економіки. З цієї причини помилки одних неминуче компенсуються успішною господарською діяльністю інших. У плановій же економіці допущена помилка може бути помічена і виправлена лише після того, як господарству вже завдано непоправних збитків. Планова економіка не в змозі ні використати покладені в основу господарської діяльності "неявні" знання, ні замінити їх чимось адекватним. Така система ліквідує економічну свободу громадян і перетворює їх із активних самостійних суб'єктів господарювання у пасивних об'єктів планової економіки.**

Негативне ставлення викликає у Хайєка і зв'язана із соціалізмом ідея соціальної справедливості, яка має на меті послаблення на користь малозабезпечених верств населення, у тому числі і за допомогою прогресивної системи оподаткування. Ця ідея, вважає Хайек, позбавлена раціонального змісту, оскільки етичні положення не можуть бути застосовані до спонтанних соціально-економічних процесів, як незастосовні вони до фізичних процесів, що відбуваються, скажімо, у межах Сонячної системи. До того ж політика соціальної справедливості підриває адаптивні якості ринкового порядку, який передбачає систематичне відмирання тих галузей і сфер господарства, які перестають відповідати потребам і стають причиною безробіття, зниження доходів і т. п.

Перерозподіл доходів на користь відживших свій вік видів господарської діяльності здатний лише знизити економічну ефективність і уповільнити економічний ріст. **Тим часом, відмічає Хайек, саме прискорений економічний розвиток, неодмінною умовою якого є не втручання у стихійно діючі сили ринкового порядку, якраз і може компенсувати зниження доходів у неперспективних галузях. Разом з тим, Хайек вважав, що держава, створюючи загальні передумови для функціонування вільної ринкової економіки, має надати суспільству деякі соціальні послуги, які не може запропонувати ринок. Насамперед — це пенсійне забезпечення, розвиток системи охорони здоров'я й освіти, страхування від безробіття тощо.**

Головна праця Хайєка, яка спрямована проти соціалізму — це вже вгадана вище

книга **"Фатальна концепція: помилки соціалізму"**. В ній протиставляються капіталізм, представлений Хайєком як "розширений порядок людського співробітництва", що виник природним чином у результаті дотримання, як він висловлюється, певної моральної практики, і соціалізм, який в уяві Хайєка виступає як штучно сконструйована соціально-економічна система. З його точки зору, **єдиний можливий шлях розвитку людства — це капіталізм**. Тому проблему вибору між капіталізмом і соціалізмом він трактує як питання про саме існування людського суспільства. **"Спір про ринковий порядок і соціалізм,— писав він,— є спір про виживання — ні більше, ні менше. Наслідування соціалістичній моралі привело б до знищення більшої частини сучасного людства і зубожіння основної маси суспільства"**. Хайєк вважав, що система, котра виникла спонтанно, природним чином, завжди досконаліша від штучно створеної. Не випадково, відмічає він, при ринковому порядку виробляється і нагромаджується більше знань і багатства, ніж це можливо при централізовано-керованій економіці. Адже справа в тому, що **капіталізм "має найбільшу здатність використовувати розсіяні знання"** завдяки властивій йому ринковій конкуренції, яка являє собою єдиний відомий людству спосіб інформування господарюючого суб'єкта про напрями діяльності, що можуть дати максимальний результат.

Протиставляючи капіталізм і соціалізм, Хайєк виділяє **два принципи регулювання** відносин між людьми. *По-перше*, це інстинкти, які відіграють велику роль на початковому етапі розвитку людства — стадному. *По-друге*, це правила розширеного порядку як спонтанна складна система людської поведінки у суспільстві. До цієї системи слід віднести чесність, дотримання домовленостей, приватну власність, конкуренцію, прибуток і власне життя. Ці останні правила, на відміну від інстинктів, які передаються біологічним шляхом, поширюються через традиції, навчання і наслідування. Людям доводиться жити у двох системах правил, які знаходяться у конфлікті одна з одною, оскільки правила розширеного порядку примушують утримуватися від того, до чого спонукає їх інстинкт — до захоплення чужої власності, порушення договорів та інше.

Порівнюючи ці дві системи правил, із яких перша зумовлена біологічною природою людини, а друга має суто **соціальний характер**, Хайєк відмічає, що розширений порядок являє собою штучне утворення. Він писав, що **цей порядок має "неприродний характер, оскільки не відповідає біологічній суті людини"**. Разом з тим, вчений відмічає, що такий порядок не більше штучний, ніж вся людська цивілізація, мова, розум, мистецтво і т. п. "В іншому розумінні **розширений порядок — це досить природний порядок**, тому що, подібно до біологічних феноменів, він природно розвивався у процесі природного добору". Першу систему правил, яка ґрунтується, за словами Хайєка, на природних інстинктах людини з характерною для них мораллю солідарності, альтруїзму, групового прийняття рішень і т. п., він засуджує, оскільки вбачає в них перепону до поширення і використання "розсіяних" знань і зростання багатства. Разом з тим, ці інстинкти, за оцінкою Хайєка, являють собою "головне джерело колективістської традиції". Діяльність реформаторів, які намагаються внести у процес суспільного розвитку "свідоме досягнення відомих і безпосередньо відтворюваних корисних цілей", трактується Хайєком як "пережиток інстинктивності й оглядової мікроетики малого стада".

Основна ідея книги Хайєка, відбита в її назві, полягає в тому, що "згубну самовпевненість" реформаторів і насамперед соціалістів він вбачав у перебільшенні ними ролі розуму в суспільному розвитку, через що вони вважають можливим втручання в спонтанний хід суспільної еволюції. **"Моральні норми і традиції, а не інтелект і розважливий розум дозволили людям, — зазначав Хайєк, — піднятися над рівнем дикунів"**. Характерно, що до норм моралі він відносить, "зокрема, наші інститути власності, свободи і справедливості". Хайєк засуджує цю згубну самовпевненість, трактуючи її як уявлення про здатність людини "ліпити" навколишній світ відповідно до своїх бажань. Тут соціальне реформаторство виведене ним як прояв справжнього волонтаризму.

2. Неоліберальні концепції державного регулювання економіки

Неолібералізм виник майже одночасно з кейнсіанством у 30-ті роки як самостійна система поглядів на проблему державного регулювання економіки. Неоліберальна концепція і в теоретичних розробках, і в практичному використанні ґрунтується на ідеї пріоритету умов для необмеженої вільної конкуренції завдяки визначеному втручанню держави в економічні процеси. Німецький дослідник А. Рюстов у 1932 р., вводячи поняття "ліберального інтервенціонізму", на противагу "абсолютній безсистемності" тодішньої соціально-економічної практики, розумів під цим терміном державне "втручання... не проти дії законів ринку, не для досягнення якогось нового стану, не для уповільнення, а для прискорення природного процесу розвитку." В цьому основний зміст неоліберальних концепцій ринкового господарства.

Принципи неолібералізму

Якщо кейнсіанство вважає найбільш важливим здійснення активного державного втручання в економіку, то неолібералізм таким вважає відносно пасивне державне регулювання. У кейнсіанських моделях перевага надається сукупності державних заходів, спрямованих на інвестування різних сфер економіки, розширення обсягів урядових замовлень, закупок, посилення податкової політики, крайні прояви яких призводять, як відомо із економічної історії, до дефіциту державного бюджету й інфляції.

Неоліберали виступають за лібералізацію економіки, використання принципів вільного ціноутворення, за провідну роль в економіці приватної власності і недержавних господарських структур. Вони ж вбачають суть регулювання економіки державою у функціях "нічного сторожа" або у підтримці "спортивного судді". Представники неоліберальної концепції державного регулювання економіки, пам'ятаючи вислів Л. Ерхарда (1897 — 1977) про те, що "конкуренція — скрізь, де можливо, регулювання — там, де необхідно", довели правомірність обмеженого державного втручання в економічні процеси і широкого сприяння вільному і стабільному функціонуванню підприємців як умову усунення нерівноваги в економіці. У 30-ті роки для протидії кейнсіанським ідеям державного регулювання економіки, які обмежували вільну конкуренцію, в ряді країн були створені неоліберальні центри щодо вироблення альтернативних заходів державного втручання в економіку, які сприяли б відродженню і практичному застосуванню ідей економічного лібералізму. Найбільш крупні центри неолібералізму в Німеччині, США й Англії дістали назву відповідно **фрайбурзької** школи (її лідери — В. Ойкен*, В. Репке, А. Рюстов, Л. Ерхардтаін.), **чиказької**, або **монетарної, школи** (лідери — Л. Мізес, Ф. Найт, М. Фрід-мен, А. Шварц та ін.), лондонської школи (Е. Кеннан, Л. Роббінс та ін.). Видатними представниками неоліберальних ідей у Франції вважають Ж. Рюеффа, М. Алле та ін.

Перш ніж дати коротку характеристику "шкіл" неоліберальних ідей різних країн, слід зазначити, що представники неоліберального руху ще на початку 30-х років намагалися виробити єдину науково-практичну платформу. Спільні у цьому зв'язку принципи неолібералізму були представлені в міжнародному масштабі у 1938 р. на конференції в Парижі, Цей форум неолібералів називають нині також "колоквіум Ліппмана" за співзвучність схвалених на конференції принципів неолібералізму з положеннями виданої у тому самому році американським економістом А. Уолтером Ліппманом книги "Вільне місто". Суть схвалених у Парижі спільних принципів неоліберального руху зводилась до визнання необхідності державної участі у підтриманні правил вільної конкуренції і забезпеченні їх виконання всіма господарюючими суб'єктами. Умови пріоритету приватної власності, свободи угод і вільних ринків можуть бути переглянуті державою лише в екстремальних випадках (війна, стихійне лихо, катастрофа тощо).

Ордолібералізм

Після другої світової війни ідеологія неолібералізму знайшла успішне практичне застосування спочатку в Західній Німеччині (ФРН). Тут, починаючи з 1948 р., ці ідеї набули статусу державної доктрини уряду Аденауера—Ерхарда. Видатні німецькі теоретики неолібералізму В. Репке і А. Рюстов та інші очолили критику будь-яких проявів монополізму заради волі і гуманізму. В. Ойкен і його послідовники у Фрайбурзькому університеті з того ж 1948 р. почали випускати щорічник "Ордо", який зіграв роль теоретичної трибуни

неолібералізму всіх країн. Саме слово, вибране В. Ойкеном, перетворилося у збірне поняття, яке символізує "природний устрій вільного ринкового господарства". Західнонімецька доктрина неолібералізму під впливом "школи Ойкена" стала також називатися **ордолібералізмом**.

Філософія ордолібералізму орієнтована на політичну культуру й етичні ідеали, характерні для середніх верств, а саме: повага до власності, принципи змагання у суспільному й економічному житті, готовність до ризику при впровадженні нового і відповідальність за наслідки, дотримання громадянами моральних і правових норм, чесність, відданість своїй професії, ощадливість, передбачливість, повага до законів і державної влади — тобто усього того набору загальнолюдських цінностей, який згодом монополізувала ідеологія економічного неоконсерватизму.

Названі вище цінності, норми, а також загальні уявлення про модифікацію функцій ринку у сучасних економічних системах об'єднують німецький Ордолібералізм з названими англо-американськими школами неолібералізму. Водночас між ними існують **істотні відмінності**, що випливають з особливостей ідейних витоків і соціально-економічних умов еволюції неолібералізму у Німеччині та інших країнах.

По-перше, своїми ідейними витоками і методологічними основами англо-американський неолібералізм більше тяжіє до традиційної неокласичної школи з її високим рівнем абстракції. Тому цілком логічно говорити про економічний лібералізм неокласичного тлумачення, або **неокласичний лібералізм**. Німецький неолібералізм, насамперед у формі ордолібералізму фрайбурзької школи, розвинувся з національної економії й історичної школи в Німеччині з їх традиційним захопленням емпіричними дослідженнями, описом і класифікацією різних типів господарського устрою суспільства.

По-друге, у теоретичному плані об'єктом аналізу англо-американського неокласичного лібералізму є поведінка господарюючого суб'єкта на ринку, його адаптація до зміни умов недосконалої конкуренції, головним чином, шляхом інфляційних очікувань. У німецькому ордолібералізмі акцентується увага на вивченні закономірностей формування і підтримки конкурентної основи ринкового господарства, який диктує параметри економічної поведінки.

По-третє, у галузі економічної політики перші визнають переважно монетарні важелі впливу на економіку через регулювання сфери грошово-кредитного обігу (саме цей монетарний тип неоліберальної політики був рекомендований МВФ державам, які утворилися на території колишнього СРСР). Німецький Ордолібералізм, навпаки, надає більшого значення взаємозв'язку економічної теорії і політики, розглядає різні типи активної господарської політики (стабілізаційної, кон'юнктурної, структурної і соціальної) як необхідні механізми забезпечення нормального функціонування ринкової економіки, своєчасного коригування за умов можливої дисфункції ринку.

По-четверте, функції держави у сучасному ринковому господарстві всі неоліберали зводять до виконання, за образним висловом Ф. Лассалю, ролі "нічного сторожа", котрий забезпечує лише дотримання правил гри (правових норм) в економічному житті. Держава має відігравати активну роль функціональних можливостей ринкового господарства, забезпеченні умов вільної конкуренції. Проте представники англо-американського неолібералізму визначають виконання цього завдання на рівні лише спонтанної рефлексії, природної реакції держави (уряду) на погіршення умов конкуренції або на економічний спад.

Німецькі ордоліберали, не обмежуючись цим, вбачають провідну роль економічної політики держави у постійному стимулюванні конкуренції, розширенні конкурентного простору і в цих умовах, структура виробництва, кон'юнктура ринку, соціальні пріоритети весь час змінюються.

Порівняння різних шкіл неолібералізму та особливостей їхньої методології, теорії, економічної політики, ставлення до ролі й місця держави в господарському житті суспільства приводить до висновку, що **для сучасної ситуації в Україні**, яка розпочала самостійно формувати свою економічну політику на принципах демократії, свободи

підприємництва і відкритості для інтеграції у світове економічне товариство, важливим є критичне переосмислення і врахування теорії і практики німецького ордолібералізму. Поряд з визнанням загальних цінностей і принципів лібералізації господарського життя, для України, яка не має досвіду переходу від неринкової економіки до ринкової, надзвичайно важливого значення набуває (як свого часу і для післявоєнної ФРН) наявність міцної державної політики, спрямованої на ринкову трансформацію напівзруйнованої, посттоталітарної адміністративно-командної системи, на створення ринкових структур, що саморегулюються.

Теоретикам неолібералізму ФРН належить ідея поєднання принципу "вільності ринку" з принципом "соціального вирівнювання". Вперше її концептуально виклав **А. Мюллер-Армаку** своїй книзі "**Управління економікою і ринкове господарство**"(1947), у якій він також вперше використав термін "**соціальне ринкове господарство**". А. Мюллер-Армак писав: "Суть соціального ринкового господарства полягає в тому, що принцип свободи ринку поєднується з принципом соціального вирівнювання".

"Однобічне ринкове утворення доходів" з дуже різкою їх диференціацією має бути вирівняне або виправлене, на думку неолібералів, частково за допомогою соціальних витрат держави, але головним чином — через податкову політику. Те, що треба виправляти, зазначав у цьому зв'язку А. Мюллер-Армак, має бути проведене зрозуміло, свідомо і контролювано через державне регулювання доходів, тобто шляхом оподаткування тих, чії доходи вважаються надто високими, і надання пільг тим, кого прагнуть заохотити до нагромадження доходів. У цьому розумінні соціальне ринкове господарство аж ніяк неідентичне з вільною ринковою економікою, якій не властива така функція вирівнювання та згладжування гострих соціальних протиріч і конфліктів. Саме у цьому і проявилися принципові розходження неолібералів з ідеями класичного лібералізму, який вірно трактував суть функціонального значення конкуренції, але водночас недостатньо звертав увагу на соціальні та соціологічні проблеми.

На противагу класичному лібералізму, прихильники соціального ринкового господарства не прагнуть до відродження економіки за типом природного порядку. Їх **метою**, вважав А. Мюллер-Армак, є "новий синтез". Функція соціального вирівнювання, регулювання якраз і спрямована на досягнення такого синтезу між гарантованою законом свободою в економічній сфері та зобов'язаннями держави у забезпеченні соціальної справедливості та захищеності. Тому соціальне ринкове господарство не є виключно теорією конкуренції, а являє собою, за словами А. Мюллера-Армака, інтегральну формулу координації між сферами дії ринку, державні суспільних груп.

Соціальне ринкове господарство

Дослідження у цьому напрямі були продовжені В. Репке, Л. Ерхардом, В. Ойкеном та іншими. Причому про створення моделі "соціального ринкового господарства" як основного завдання економічної політики країни заявив сам канцлер ФРН К. Аденауер у передмові до книги **В. Репке "Вірна чи ні німецька економічна політика?"**(1950). За характеристикою В. Репке, "**соціальне ринкове господарство**" — це шлях до "**економічного гуманізму**". У своїй книзі "Гуманне суспільство" він писав, що цей тип господарства протиставляє колективізму індивідуалізм, концентрації влади — свободу, централізму — децентралізм, організації — свавільність і т. д. Погоджуючись з В. Репке, Л. Ерхард на з'їзді Християнсько-демократичного союзу (ХДС) у 1957 р. констатував початок у ФРН другого етапу соціального ринкового господарства. Не набагато пізніше в одній із своїх публікацій початку 60-х років Л. Ерхард підкреслював, що саме "**вільне змагання є передусім основним елементом** соціального ринкового господарства". А на наступному партійному з'їзді ХДС у 1965р. Л. Ерхард повідомив про завершення в ФРН програми створення "соціального ринкового господарства", перетворення цієї країни у "сформоване суспільство".

Доктрина "сформованого суспільства", згідно з міркуванням Ерхарда і його однодумців, — це пошук кращого "**природного економічного порядку**", якого можна досягти створенням "соціального ринкового господарства". У ній категорично

заперечуються марксистські ідеї про п'ять типів суспільного устрою і виробничих відносин і про антагонізм класів. Вона заснована: 1) на положенні В. Ойкена про те, що людському суспільству притаманні тільки **два типи економіки** — "централізовано-керована" (тоталітаризм) і "мінова економіка" (за іншою термінологією — "вільне, відкрите господарство"), а також 2) на ідеї поєднання цих типів економіки з перевагою ознак одного з них у конкретних історичних умовах.

Вальтер Ойкен у своїй книзі "**Основи національної економіки**"(1947), яка витримала дев'ять видань, зробив фундаментальне дослідження проблематики типології основних форм ринкової організації економіки. У розділі "Економічні системи" він доводить природне існування в одних і тих самих суспільствах двох ідеальних, як він вважає, типів економіки: мінової (ринкової) і централізовано-керованої. Він пише: "**Система централізовано-керованої економіки характеризується тим, що все повсякденне економічне життя суспільства регулюється планами, які виходять з одного центру.** Якщо ж економіка суспільства складається з двох і більше окремих господарств, кожне з яких розробляє і проводить у життя свої плани, то це система "**мінової економіки**".

Між двома цими типами економічного устрою знаходиться широкий спектр економічних систем, які є різними поєднаннями елементів форм кожного з типових устроїв. Звичайно, цей широкий спектр господарських форм об'єднується у поняття змішаної економіки, або системи перехідного (трансформаційного) господарства. Саме у такому перехідному стані і перебуває сьогодні економіка України, яка стала на шлях ринкових відносин.

Далі **В. Ойкен** уточнює, що в "історичній реальності елементи обох цих систем здебільшого переплітаються", що система "немінової економіки" існувала й існує у двох формах: як "проста централізовано-керована економіка" (відокремлене господарство) або як "централізовано-адміністративна економіка". До того ж елементи обох форм немінової (централізовано-керованої) економіки, пише він, "мали місце не тільки в деяких країнах і в окремі часи, наприклад в єзуїтській общині Парагваю або в державі інків, чи в Росії 40-х років нашого століття. Вони зустрічались скрізь і в усі часи. Іноді вони змішувались, інколи лише доповнювали загальну картину, але завжди містили в собі елементи "мінової економіки".

Критерієм розмежування ідеальних типів економічних систем у даному випадку є механізм координації взаємодії господарських одиниць, процес прийняття економічних рішень з більшою або меншою мірою державного контролю над виробництвом. З одного боку, йдеться про ринок, а з іншого — про "команду" центрального (державного, урядового) органу як принципово протилежні механізми регулювання господарської діяльності. При цьому необхідно зазначити, що В. Ойкен, на відміну від В. Репке, Ф. фон Хайєка і ряду представників англо-американських шкіл неолібералізму, не пов'язує жорстко тип економічної системи, її координаційний механізм з формами власності. Більше того, він вважає, що було б фундаментальною помилкою очікувати від влади вирішення соціальних і господарсько-політичних питань.

Разом з тим, на думку Ойкена, дві згадані форми **немінової економіки реалізуються у трьох формах**, кожна з яких він характеризує так:

- а) тоталітарна централізовано-керована економіка (обмін взагалі не допускається; виробництво, розподіл і споживання продуктів "до останньої дрібниці" здійснюються за вказівками і наказами центрального керівництва);
- б) централізовано-керована економіка з вільним обміном товарами споживання (обмін здійснюється також за наявності центральної інстанції, яка визначає "спосіб використання продуктивних сил, часову структуру виробничого процесу, спосіб розподілу товарів... Але, на відміну від першого варіанта, споживачі можуть вносити при цьому корективи в розподіл товарів споживання шляхом обміну");
- в) централізовано-керована економіка з вільним споживчим вибором (споживчий вибір благ вільний, але, як правило, з тих, виробництво яких визначають "центральні інстанції").

У цьому зв'язку заслуговує на увагу й інший критерій класифікації економічних устроїв суспільства, який дає змогу поряд з полярними типами центрально-керованого і ринкового господарства диференціювати економічні системи, які перебувають у широкому спектрі між ними. Таким критерієм визнаються особливості генезису певного економічного устрою. Розрізняють два **типи економічного устрою**: природно зростаючий і законодавче встановлений. Природно зростаючими устроями є такі, що утворюються у процесі історичного розвитку без усвідомлення рішення. Законодавче встановлені устрої виникають у результаті включення їх основоположних принципів до господарського законодавства на підставі спільного економіко-політичного рішення. **Перший** тип устрою В. Ойкен порівнює з безладною міською забудовою, а **другий** — із забудовою міста за планом.

Більшість з відомих в історії економічних устроїв суспільства належать до "природно зростаючих", як, наприклад, природний порядок у фізіократів і класиків англійської політичної економії, вільне ринкове госпо дарство тощо. На противагу цьому, більшість сучасних економічних устроїв, насамперед централізовано-кероване господарство, належать до "законодавче встановлених". Підкреслюючи у цій класифікації проміжне місце між "природно зростаючими" і "законодавче встановленими" економічними устроями, **В. Ойкен зазначав**, що ордоліберали не "винаходять" конкурентний устрій, а відшукують його елементи у конкретній дійсності. Без примусу вони розвивають те, що поряд з іншими формами існує насправді. Надзвичайно сильну тенденцію досконалої конкуренції, яка виявляє себе за всіх обставин, ордоліберали прагнуть розгортати повніше. Серед обмеженого числа структурних форм устрою вони вибирають ті, які довели свою дієздатність. "Планування" устрою, таким чином, здійснюється не всупереч історичному процесу, а навпаки, історичність становлення устрою полягає у тому, що з тенденцій, наявних у певний час, виводяться його принципи.

Згідно з цим положенням, для реалізації конкурентного устрою ринкового господарства, як і принципів будь-якого іншого устрою, необхідні цілеспрямовані зусилля держави у вигляді економічної політики, яка водночас жорстко регламентує державне втручання в економіку. В ордолібералізмі виділяють два **типи економічної політики** — політику устрою і політику процесу. **Політика устрою** — це комплекс довгострокових заходів, спрямованих на створення ринкових умов функціонування економіки (у даному випадку — ринкового господарства), законодавче й правове оформлення цих умов і насамперед — прав власності, контроль за їх дотриманням, своєчасне внесення необхідних коректив з боку держави. Це — один канал впливу держави (уряду) на становлення, підтримку існування в усіх сферах господарства досконалої конкуренції.

Другий канал впливу держави пов'язаний з політикою процесу реактивнішою і динамічнішою порівняно з політикою устрою. **Політика процесу** являє собою комплекс заходів щодо безпосереднього впливу на господарську діяльність через фінансову стабілізацію, структурні і соціальні зрушення, включаючи певні корективи у розподілі доходів, вирішення проблем добробуту. Тут уже в зародку можна помітити ідею соціального ринкового господарства, розроблену в подальшому Х. Рашем, А. Мюллер-Армаком, Л. Ерхардом.

Модель ринкового господарства

Надзвичайно важливе значення для нинішньої ситуації в Україні, де становлення ринкового господарства відбувається за моделлю "законодавче встановленої устрою", мають основні характеристики неоліберальної теоретичної моделі В. Ойкена, яка, по суті, постулювала наступні **три фундаментальні принципи теорії устрою**.

1. Принцип індивідуальної свободи: із концепції, згідно з якою економічний лад мусить відповідати ідеалам свободи і гідності людини, виводиться необхідність приватної власності і приватної автономії (держава не повинна регулювати господарські процеси).
2. Принцип системної економічної політики: концептуальна економічна політика мусить орієнтуватися на ієрархію політичних цілей і спрямовані на їх реалізацію програми —

з тим, щоб не перетворитися на "політику експериментів" у розумінні подолання всіх проблем, що виникають через постійне і безладне втручання держави.

3. Принцип сильної держави: держава має не втручатися у господарські процеси, лише створювати необхідні правові умови для їх безперешкодного плину. Вільний від державного дирижизму економічний лад не є апіорним, раз і назавжди усталеним: це — законодавче встановлений лад, для виникнення, підтримки і подальшого розвитку якого необхідна сильна держава.

У концепції В. Ойкена ці три фундаментальні принципи утворюють структурний каркас ладу ринкового господарства, у межах якого економічна політика має враховувати доповнюючі, конституційні, регулюючі і гуманітарні принципи (принципи політики ладу).

До конституюючих принципів, як передумов виникнення системи ринкового господарства, **належать** такі:

- ринок у формі досконалої конкуренції (безліч виробників протистоять безлічі споживачів), при якій ціна регулюється співвідношенням необмеженої пропозиції і багатостороннього попиту на ринку;
- вільний доступ на ринки (свобода заняття промислами, виробничої діяльності і торгівлі), включаючи зовнішні ринки; гарантія приватної власності на засоби виробництва;
- захист свободи угод у тій мірі, в якій вона не порушує свободи інших;
- взаємозв'язок свободи дії підприємця з його повною відповідальністю (шанси на одержання прибутку поєднані з ризиком);
- стабільність валюти.

Оскільки конкуренція зовсім не обов'язково забезпечується у такій структурованій системі ринкового господарства, В. Ойкен запропонував **регулюючі принципи**, за допомогою яких державні інститути можуть впливати на підсумки й умови господарських процесів:

- контроль за монополіями з метою відвернення появи монополій (олігополій), але включаючи їхню діяльність у тих галузях, де це можливо, і регулювання (цінова політика, квотування) там, де вони неминучі;
- коригування ринкового механізму розподілу доходів за допомогою фінансової політики (прогресивного оподаткування) без обмеження прагнення підприємця до інвестування;
- соціальна політика спрямована на забезпечення мінімального прожиткового мінімуму (мінімальна заробітна плата, регулювання робочого часу, регламентація праці жінок і дітей);
- захист природних ресурсів від хижацького використання (вода, земля, повітря тощо).

В. Ойкен розрізняв **дві галузі економічної політики**.

Перша галузь — створення і вдосконалення економічного порядку, тих реальних форм, у яких здійснюється діяльність фірм, організацій, приватних осіб. **Друга галузь** — власне політика впливу на процес економічного розвитку і росту.

Модель ринкового господарства В. Ойкена виходить з людського егоїзму — прагнення до прибутку, що не лише проявляється в економічній конкуренції, а й несе в собі небезпеку для існуючої суспільної системи. Тому конкурентний устрій ринкового господарства має бути, на думку неолібералів, доповнений різними заходами для його гуманізації.

Усвідомлюючи неможливість автоматичного функціонування "вільного ринкового господарства", В. Репке і Л. Ерхард визнавали необхідним протиставляти будь-яким проявам анархії виробництва відповідні засоби державного втручання, які забезпечували б "синтез між вільним і соціально зобов'язаним суспільним устрійом". **Роль держави**, згідно з міркуванням Репке — Ерхарда, подібна до становища судді (арбітра) на футбольному полі, який суворо спостерігає за діями футбольних команд відповідно до встановлених правил, але не має права безпосередньої участі у грі. **Інакше кажучи**, держава для підтримки умов існування "соціального ринкового господарства" як "ідеального типу" вільного ринкового господарства, має стежити за виконанням "правил" вільної конкуренції ("чесної гри"),

контролювати умови ціноутворення і "пригинати" спроби встановлення монопольних цін, гарантувати охорону і пріоритетне значення приватної власності в товарно-грошовому господарстві без монополій.

У 60 — 70-ті роки концепція неолібералів щодо створення і функціонування моделі "соціального ринкового господарства" багато в чому була співзвучною з моделлю інституціоналістів, яка у той період виникла, про "суспільство загального добробуту", оскільки і та, й інша відкидали думку про експлуатацію людини людиною і класовий антагонізм. **Обидві моделі**, крім того, засновані на ідеї активної соціальної функції держави щодо забезпечення всім громадянам рівних прав і рівних можливостей в отриманні соціальних послуг і підвищенні добробуту. При цьому під зовнішнім проявом "загального добробуту" малося, звичайно, на увазі не тільки зростання кількості акціонерів у різних верствах суспільства, але й стабільність усіх суспільних інститутів, упевненість значної частини трудящих у завтрашньому дні.

У США, як зазначалося вище, альтернативою кейнсіанству стала так звана чиказька школа неолібералізму, монетарні ідеї якої зародилися у стінах Чиказького університету ще в 20-ті роки. Проте самостійне і найголовніше значення в неоліберальному русі американський монетаризм одержав наприкінці 50-х — на початку 60-х років з появою ряду публікацій М. Фрідмена, який став у 1976 р. одним із Нобелівських лауреатів "За дослідження в галузі споживання, історії! теорії грошей". М. Фрідмен і його однодумці віддали перевагу саме грошовим факторам, а не кейнсіанським негрошовим чинникам (наприклад інвестиціям).

Сталося це в 60-х роках, коли у вчених-економістів з'явилися перші досить серйозні сумніви в необхідності спрощених економічних рекомендацій, які давалися політикам за часів кейнсіанської революції. Приводом до таких сумнівів стало ознайомлення учених з виведеною у 1958 р. А. Філіпсом емпіричною кривою, яка характеризує зв'язок між істотним процентним збільшенням заробітної плати у грошовому виразі і рівнем (часткою) безробіття в Англії за період з 1861 по 1913 рік. Причому дискусії щодо цієї залежності набули ще більшого розмаху після того, як у 1964 р. П. Семюелсон включив зв'язану з цією кривою фактично нову концепцію в шосте видання свого підручника "Економіка" і назвав свій графік іменем автора — "**крива Філіпса**". Вона стала тим відкриттям, яке розбило кейнсіанський ідеал досягнення повної зайнятості без інфляції як мети економічної політики. Стабільність цін і безробіття виявилися несумісними, конфліктуєчими факторами: зменшення безробіття досягається тільки за рахунок прискорення інфляції, а зменшення інфляції передбачає збільшення кількості безробітних. **Таким чином**, надія на одночасне досягнення стійких цін і повної зайнятості поступилася місцем поняттю вибору між стабільністю цін і повною зайнятістю.

Так, М. Фрідмен і його колеги на основі досліджень щодо "конструкції" кривої Філіпса дійшли висновку, що ця крива далеко не стабільна, особливо з урахуванням становища в економіці багатьох країн світу наприкінці 60-х років, коли ріст інфляції, всупереч "логіці" цієї кривої, супроводжувався не зниженням, а зростанням безробіття, а потім — на початку 70-х років спостерігалось навіть одночасне зростання і інфляції, і безробіття.

3. Сучасний монетаризм

Монетаризм являє собою одну із найбільш впливових течій у сучасній економічній науці, яка належить до неокласичного напрямку. **Він розглядає вплив господарського життя на процес, який відбувається у галузі грошового обігу, і наслідки останнього для економіки.** Термін "монетаризм" був уведений в сучасну літературу **Карлом Бруннером** у 1968 р. Здебільшого він застосовується для характеристики економічної школи (переважно чиказької), представники якої твердять, що сукупний грошовий дохід справляє найбільший вплив на зміну грошової маси.

Монетаризм як новий напрям економічної думки звичайно протиставляли

кейнсіанству. Тоді як концепція Кейнса сформувалася на фоні критики неокласичної економічної теорії, сучасний монетаризм виник як опозиція насамперед кейнсіанству, на основі якого виявилось неможливим робити аналіз поширених у світі процесів інфляції. Цікаво відзначити, що найбільш відомий представник сучасного монетаризму, засновник Чиказької школи **М. Фрідмен** виступив зі своїми новими ідеями у той період, коли пануюче становище в теоретичній економіці займали кейнсіанці. Після закінчення другої світової війни вони прогнозували глибокий спад або навіть депресію у виробництві. Однак такий спад не настав, зате посилились інфляційні процеси, які, **на думку монетаристів, пов'язані насамперед з непомірне швидким зростанням грошової маси.**

Монетарна система М.Фрідмена

На протипагу послідовникам Кейнса, Фрідмен показав, що правильна монетаристська політика відіграє важливу роль не тільки у період інфляції, але і депресії. На конкретному історичному матеріалі він довів, що саме невміла політика Федеральної резервної системи в галузі пропозиції грошей посилювала негативні явища у період Великої депресії. Ще більше значення монетаристська політика має в країнах, де посилюються інфляційні процеси, це відбувалося у всіх країнах з початку 70-х років. У зв'язку з цим популярність монетаризму значно зросла, а праці Фрідмена в 1976р. були відзначені Нобелівською премією з економіки.

М. Фрідмен зробив спробу дослідити значення грошей, грошової маси і грошового руху в економічних процесах. Якщо для кейнсіанців і неокейнсіанців основними важелями регулювання економіки були такі техніко-економічні показники, як сукупний попит, нагромадження і споживання, інвестиції тощо, то для М. Фрідмена і його послідовників основним засобом регулювання економіки є монетарна система. "Не через бюджетне, а через грошове регулювання слід розв'язувати економічні проблеми країни", — вважав Фрідмен. Але співвітчизник і опонент М. Фрідмена економіст Дж. Тобін не погодився з ідеєю монетаристів про те, що "гроші мають значення". Він підкреслював, що "тільки гроші мають значення". Не залишивши цього зауваження без уваги, М. Фрідмен у праці "Теоретичні основи грошового аналізу"(1970) написав: "я розглядаю вираз, який характеризує нашу позицію, що "гроші — єдине, що має значення для змінення номінального доходу", як деяке перебільшення, яке, проте, вірно характеризує спрямування наших висновків. Твердження, що "гроші — це єдине, що має значення", я вважаю перекрученням наших висновків".

Інфляція і нові явища післявоєнної економіки США (значні структурні зміни в економіці, коли зайнятість у сфері обслуговування перевищила 50 %) і не вписувалися у спрощені схеми кейнсіанського мультиплікатора. Раніше економісти вважали гроші абсолютно пасивною величиною, яка, будучи реальною щодо інших господарських факторів, не має самостійної ваги, а тому може не братись до уваги. На протипагу таким уявленням щодо ролі грошей, М. Фрідмен вважав, що кількість грошей відіграє важливу, більше того, вирішальну роль в економічному розвитку, оскільки "гроші всюди присутні і, якщо порушити грошовий обіг, порушиться нормальне функціонування всього господарського механізму". На думку Фрідмена, саме зміни, які відбулися у грошовій сфері, завжди передували або пожвавленню, або падінню в інших сферах економіки. Проте, якщо зміни в номінальному доході — це лише наслідок змін у грошовій сфері, тоді причиною змін в економіці є грошова сфера, а доход являє собою тільки наслідок, робить висновок Фрідмен. Ось чому в економічній політиці держави грошовому обігу належить перше місце, а бюджету — друге. Монетарна політика центральних банків, на думку Фрідмена, має ґрунтуватись не на величині процента на кредитний капітал, а на кількості грошей, що банки випускають в обіг. Фрідмен відрізняв кредитну політику від монетарної. На думку монетаристів, ні податкова, ні бюджетна політика не впливають на розмір сукупного номінального попиту, оскільки вони означають тільки перекачування доходу з одного сектору в інший на основі так званої політики витіснення.

Державні видатки, на думку Фрідмена, змінюють тільки структуру попиту, не змінюючи загальної його величини. Номінальний попит зростає або зменшується не

внаслідок державних видатків, а лише в результаті збільшення або зменшення кількості грошей в обігу. **Економічні цикли**, затвердженням Фрідмена, залежать від циклічних рухів кількості грошей в обігу.

Зміна кількості грошей в обігу, а отже, і зміна номінального попиту впливає і на динаміку цін. **Таким чином**, реальний попит не може бути ні зайвим, ні незадоволеним. Він завжди відповідає обсягу виробництва. За Кейнсом, якщо норма нагромадження при повній зайнятості перевищує величину інвестицій, то наслідком цього буде недостатній загальний попит, а отже — зростання безробіття. Якщо суспільство ставить за мету нагромаджувати надто багато, вважає М. Фрідмен, знижуються ціни, зростає купівельна спроможність грошей, а реальний попит залишається на попередньому рівні. Це дозволяє М. Фрідману зробити важливий висновок: такі **величини**, як виробництво, зайнятість, реальна заробітна плата, реальний процент на позиковий капітал і співвідношення між ними, залишаються постійними, а величина їх залежатиме насамперед від кількості грошей в обігу. Сталість грошей має виключне значення для нормального функціонування економіки.

У своїй інтерпретації кількісної теорії Фрідмен виходив з того, що попит кожного обмежений розмірами багатства, намаганням не упустити вигоду від придбання альтернативних активів. У випадку надлишку грошей їх намагаються використати для купівлі цінних паперів і отримання додаткових вигод.

На відміну від пропозиції грошей попит на гроші відносно стабільний. **На грошовий попит**, крім доходів, **впливають**: рівень цін (зміна купівельної спроможності грошей), розміри процентних ставок (рис. 21).

Пропозиція грошей являє собою кількість грошей в обігу. Вона визначається розмірами грошової емісії, кредитами комерційних банків, купівлею — продажем цінних паперів. Відповідність між попитом на грошову масу і пропозицією грошей забезпечує механізм ринкового саморегулювання.

Якщо, як показано на рис. 21, зменшується пропозиція грошей ($S_1 > S_2$), то умови кредиту стають жорсткішими, процентна ставка (r) підвищується. У **результаті** попит на гроші (L) дещо знизиться; частина грошей буде використовуватись на придбання більш вигідних активів. Рівновага попиту на гроші і пропозиція грошей порушується, ставка тут вища, а грошей в обігу менше. У цих умовах центральний банк, очевидно, скоригує свою політику — пропозиція грошей зростає, процентна ставка знизиться. Процес піде у зворотному напрямку (що позначено на рис. 21 штрихпунктирною стрілкою).

Звідси Фрідмен робить такі висновки:

1. Не слід заважати ринковій економіці відтворювати рівновагу між попитом на гроші і грошовою пропозицією.
2. Якщо темпи росту грошової маси перевищують темпи росту товарної маси або, навпаки, грошова маса відстає від темпів росту товарообігу, то виникає небажане коливання, порушується стабільність економічного розвитку.
3. Ріст грошової маси має відбуватися темпом, який забезпечує стійкість цін, відповідати динаміці валового національного продукту (ВВП).

Згідно з монетаристською теорією основна причина інфляції пов'язана з надлишком грошової маси: "багато грошей — мало товарів". Цей надлишок, як правило, утворюється при проведенні політико-грошового стимулювання сукупного попиту. У результаті гроші перестають відігравати роль інструменту ринкового регулювання.

Щоб перекрити канали, які породжують інфляцію, монетаристи пропонують:

- строго контролювати ріст грошового обігу;
- проводити жорстку грошово-кредитну політику, застосовуючи правило рівномірного приросту грошової маси;
- проводити стабільну фіскальну політику;
- забезпечувати бюджетну рівновагу. Ліквідувати дефіцит державного бюджету, тому що він є джерелом інфляції і невиправданого втручання держави у ринковий механізм;
- використовувати у деяких випадках метод неочікуваного впливу на економічну ситуацію

(наприклад метод "шокової терапії").

Головний принцип монетаристської політики — досягнення стабільних темпів приросту грошової маси, що на основі ринкового саморегулювання покликано забезпечити ріст виробництва і високу зайнятість. Прихильники монетаризму виходять з того, що єдиним джерелом інфляції служить ріст грошової маси, а нульова інфляція є безумовною і визначальною метою економічної політики.

Основна вимога монетаристів у **галузі економічної політики** — максимально скоротити видатки держави, тому що їх збільшення веде до утворення надлишку грошей, а отже — до інфляції. Монетаризм, будучи однією із шкіл неокласичного напрямку, виходить з того, що ринкова економіка за своєю суттю є збалансованим господарством, здатним до автоматичного саморегулювання; і єдине, що може зруйнувати цю здатність, — це диспропорція між темпами росту продукції і темпами росту грошової маси в обігу.

Монетарна концепція, неоліберальна за своєю суттю, була випробувана республіканським урядом США при президенті Р. Ніксоні в 1969–1970рр. (Фрідмен на той час був радником президента). Але найбільший успіх монетарні економічні підходи мали при наступному республіканському уряді США в час так званої рейганоміки, яка дозволила послабити інфляцію при реальному зміцненні долара. Подібна політика, але без успіху, має місце і в Україні на сучасному етапі розвитку її економіки.

Новизна концепції державного втручання в економіку, на думку Фрідмена, полягає в тому, що вона, на відміну від кейнсіанської концепції, **обмежується жорсткою грошовою політикою**. Остання тісно пов'язана з фрідменівською "природною нормою безробіття", яка досягається посередництвом постійного і стабільного темпу росту кількості грошей в розмірі 3 — 5 % в рік, незалежно від стану кон'юнктури (враховуючи середні темпи зростання валового національного продукту США за кілька років, за якими встановлюється максимально можливий рівень національної економіки). Спроба за допомогою державного регулювання, у тому числі й інфляційних процесів, знизити рівень безробіття, на думку М. Фрідмена, нічого, крім зростання економічного хаосу, не дає. Фрідмен вважав: поки кількість грошей в обігу є стабільною, рівень заробітної плати змінюватися не може.

Концепція М. Фрідмена "**про природну норму безробіття**" (ПНБ) ґрунтується як на інституційних, так і на законодавчих детермінантах (розуміючи під першими, зокрема, профспілки, а під другими — можливість, наприклад, прийняття закону про мінімальний рівень заробітної плати). Вона дозволяє обґрунтовувати мінімальний рівень безробіття, при якому протягом визначеного проміжку часу інфляція буде неможливою. На думку М. Блауга, ПНБ, до якої постійно повертається економіка, — це сучасна монетарна версія старої класичної доктрини суворо пропорційного співвідношення між кількістю грошей і цінами в довгостроковій перспективі, "якір", який утримує процентну ставку у сталому стані.

Таким чином, М. Фрідмен серед усіх засобів впливу на економіку демократичного суспільства віддавав перевагу грошово-кредитній політиці, оскільки вона не призводить до надмірного диктату уряду і не обмежує індивідуальну свободу. У монетаризмі М. Фрідмена можна виділити такі **основні моменти**.

По-перше — це теорія економічного циклу, згідно з якою відбуваються серйозні коливання господарської кон'юнктури, що проявляються як зростання або зниження номінальної величини ВВП і спричиняються попередніми змінами грошової маси.

По-друге — монетаристський підхід заперечує втручання держави у функціонування майже всіх елементів і сфер економічної системи, навіть таких, як освіта, державний житловий фонд, державне медичне обслуговування. Ринкова економіка функціонує найкраще тоді, коли її залишають у спокої, тому що урядові заходи економічного регулювання є причиною дис-пропорції між зміною грошових показників і реальних факторів виробництва.

За М. Фрідменом, державне регулювання грошово-кредитної сфери буде успішним лише тоді, коли держава здатна впливати через центральний банк на масштаби й характер дії підприємницьких і комерційних (структур, зокрема комерційних банків. Йдеться про

контроль над банківською системою з метою зміцнити ліквідність фінансово-кредитних інститутів, тобто їхню здатність своєчасно задовільняти вимоги вкладників. При цьому застосовуються різні методи: встановлення облікової (дисконтної) ставки процента, яку беруть банки, обліковуючі векселі; проведення операцій на відкритому ринку; встановлення норм обов'язкових резервів комерційних банків тощо.

По-третє, М. Фрідмен підтримує принцип поступовості у проведенні грошово-кредитної політики, згідно з яким заходи мають здійснюватися повільно, розраховуватися на роки і не реагувати на зміни кон'юнктури. Стабільність руху маси грошей М. Фрідмен розглядав як одну з найважливіших умов стабільності економіки у цілому. Він пропонував відмовитися від спроб використати грошово-кредитні заходи для впливу на реальні зміни (обсяг виробництва, рівень безробіття) у короткостроковому періоді і основною метою цієї політики вважав забезпечення контролю за цінами. Досягти цієї мети, на думку Фрідмена, можна, дотримуючись "грошового правила", яке передбачає стабільне і помірне зростання грошової маси у межах 3 — 5 % на рік, незалежно від стану господарства, фази циклу тощо.

У цілому неоліберальні ідеї державного регулювання економіки переважили кейнсіанські, починаючи приблизно з 70-х років, коли для багатьох країн постійними стали зростаючі інфляційні процеси, дефіцит державного бюджету, безробіття. Неоліберали поставили в провину кейнсіанцям (і некейнсіанцям) зростання масштабів державного сектору економіки, обмеження умов для вільної конкуренції, скорочення інвестицій у найважливіші сфери економіки, всупереч "обіцянкам", що їх (інвестицій) ефект розповсюджується з мультиплікаційною силою і ще більш посилюється акселератором. Наочним проявом надання переваги неолібералізму над кейнсіанством у 70 — 80-ті роки є планомірна щодо багаторічних програм денационалізація багатьох галузей господарства, які раніше становили сферу державної економіки.

Практика свідчить, що консервативні уряди США і європейських країн, застосувавши монетаризм, тим самим надали нових імпульсів для підйому ринкової економіки. Основні підсумки застосування монетаристських заходів зводяться до наступного:

- вдалося збити інфляцію, довівши її показники до 2 — 3% в рік;
- поступово знижений бюджетний дефіцит;
- після тривалого періоду застою (стагфляції) розпочався поступовий підйом економіки;
- покращились показники ефективності (продуктивності праці, фон до-, енерго-і матеріалоемкості);
- дерегулювання у виробничій і банківській сферах, підвищення гнучкості економічної системи полегшили перелив капіталу, що став основині структурної перебудови економіки;
- посилились процеси глобалізації, зокрема розпочався новий етап європейської інтеграції.

Однак вирішення одних проблем супроводжувалось поглибленням абі і посиленням інших. Так, в 1991—1993рр. мала місце світова економічна криза. Середньорічні темпи розвитку в період 1994—1997 рр. виявилися більш низькими, ніж в 1986—1988 рр. Рівень безробіття різко зріс в 80-ті роки і, за виключенням Англії, продовжував збільшуватися в 90-ті роки. Загострилися проблеми соціальної нерівності. Деретулювання фінансової сфери внесло новий елемент зовнішньої невизначеності та ризику длл економіки окремих країн, що гостро проявилось під час азіатської фінансової кризи.

За більш як три десятиліття існування, монетаризм розширив свій вплив і зазнав окремих змін. Він став претендувати на роль універсальної загальноекономічної доктрини, здатної вирішити такі економічні проблеми, як ефективність економічного регулювання, роль держави у господарському житті й т. ін. Монетаризм широко пропагується його представниками як кредитно-грошова політика, спеціально спрямована на контроль росту грошової маси.

Ключові положення сучасного монетарізму

В основі сучасного монетаризму лежить ряд **теоретичних і методологічних**

складових: кількісна теорія грошей, теорія відносних цін А. Маршалла, теорія ринкової рівноваги Л. Вальраса, короткостроковий варіант концепції кривих Філіпса, кейнсіанська модель ІЗПГ (інвестиції — заощадження — праця — гроші), неопозитивізм як основа методології дослідження економічних процесів.

Вище вже говорилося про те, як реформував М. Фрідмен кількісну теорію грошей. На думку Фрідмена, "гроші мають значення для динаміки цін", і, що важливо, "сама кількість грошей, а не процентні ставки, впливають на стан грошового ринку або умови видачі кредитів".

Монетаристський варіант кількісної теорії можна звести до таких положень: 1) кількісна теорія є передусім теорією попиту на гроші, вона не є теорією виробництва, грошового доходу або рівня цін; 2) для економічних агентів — володарів власності гроші є одним із видів активів, формою володіння багатством; 3) аналіз попиту на гроші з боку економічних агентів формально ідентичний аналізу попиту на споживчі послуги. Таке трактування свідчить про те, що монетаристи не бачать різниці між грошима як капіталом і грошима як такими. Капітал розглядається як сукупність грошових активів.

У монетаристському варіанті кількісної теорії грошей важливе місце Відводиться очікуваним змінам цін як фактору, що діє на розміри касових грошових резервів й інших фінансових активів, які знаходяться у розпорядженні економічних агентів.

Опираючись на цифровий варіант кількісної теорії, монетаристи пов'язують її з виробництвом. Оскільки динаміка грошової маси має у них першочергове значення для пояснення коливань процесів виробництва, то робиться висновок про те, що кредитно-грошова політика — це найбільш дійовий інструмент регулювання економіки.

Одне із ключових положень монетаризму, на основі якого сучасні Його представники будують своє пояснення економічного циклу, полягає в тому. Що гроші відіграють виключно важливу роль у зміні реальних доходів, зайнятості і загального рівня цін. **Вони твердять,** що існує взаємозв'язок між темпом росту грошей і темпом росту номінального доходу, що При швидкому рості грошової маси швидко зростає номінальний дохід, і навпаки. Зміна грошової маси здійснює вплив як на рівень цін, так і на обсяг виробництва (в межах визначеного періоду). **Звідси впливає,** що Монетаристський варіант кількісної теорії виконує функції управління Грошовим попитом, а через нього — і господарськими процесами. Опираючись на положення про екстраординарну роль грошей і твердячи, що капіталістичне господарство являє собою стабільну систему, здатну за рахунок саморегулювання досягти стану рівноваги, монетаристи виставляють свою модель економічного циклу, в якій визначальну роль відіграє зміна Грошової маси. **Основними елементами монетаристської теорії економічного циклу є:** модернізований варіант кількісної теорії грошей, концепція номінального доходу, передавальний механізм, розроблений з метою ілюстрації впливу грошей на господарські процеси.

Як відмічають Т. Майер і К. Бруннер, у моделі передавального механізму серед усіх "імпульсів, що впливають на економічні процеси", переважну роль відіграють "**монетарні сили**". Такими "монетарними силами" вони вважають **гроші і ціни**. Монетаристська схема функціонує таким чином. Величина попиту на гроші є результатом оптимізації різних альтернативних внесків у капітал і залежить від існуючих або очікуваних відносних цін різних активів. Коли величини граничних доходів на всі можливі об'єкти вкладу капіталу стають однаковими, тоді досягається оптимум. У тому випадку, коли величина граничних доходів неоднакова, економічні агенти змінюють структуру своїх активів шляхом збільшення частки активів, здатних принести більший дохід, або за рахунок скорочення менш прибуткових об'єктів вкладу. **Таким чином,** коливання економічної кон'юнктури приводить до змін відносних цін, тобто цін на товари, які Розглядаються відносно до цін на інші товари і вигідності вкладів капіталу в різні активи.

Найважливішою детермінантою попиту на гроші в цій схемі **вважається** величина номінального доходу, яка залежить у свою чергу від попиту і пропозиції грошей. Для того, щоб схема на цьому не замкнулась, передбачається, що величина пропозиції грошей

визначається за рамками моделі (екзогенно). Грунтуючись на одному з найважливіших положень монетарної теорії номінального доходу про "повне і миттєве пристосування пропонованої кількості грошей до того, яке вимагається", а також використовуючи неокласичну модель рівноваги Л. Вальраса, монетаристи роблять висновок про те, що **величина номінальних доходів залежить від швидкості обігу грошей, який зумовлений змінами попиту на гроші, і від визначеної екзогенне пропозиції грошей.** На основі цього робиться ще один висновок: **зміною грошової маси можна досягти бажаної зміни номінального доходу.**

Зміна номінальної кількості грошей, яка встановлюється Федеральною резервною системою, вважає Фрідмен, справляє значний ефект на обсяг виробництва і зайнятість у короткостроковий період, а на ціни — у довгостроковий. У книзі "Монетарна історія Сполучених Штатів, 1867— 1960 років" М. Фрідмен і А. Шварц відмічають високу стабільність співвідношення між зміною грошової маси і циклічними коливаннями економічної активності.

Монетаристську схему дії "**передавального механізму**", елементами якої є гроші і ціни, досить широко описав англійський економіст П. Браунінг. Виходячи із припущення, що заробітна плата визначається попитом і пропозицією робочої сили на ринку, економічні агенти з метою впливу на обсяг виробництва пристосовують свій попит на гроші до їх пропозиції. Величина доходу також ставиться у залежність від попиту і пропозиції грошей. Зайнятість визначається рівнем реальної заробітної плати, а абсолютний рівень цін не залежить від грошової маси. Повна зайнятість у цій схемі, відмічає П. Браунінг, може бути досягнута тільки за рахунок зниження заробітної плати. **Таким чином,** всі економічні процеси у монетаристів пов'язані з коливаннями грошової маси. Будь-яке відхилення обсягів виробництва від рівноваги у цій схемі усувається коригуванням попиту на гроші і їх пропозицією, тому очевидно є прихильність монетаристів до грошового регулювання.

Дослідники монетаристської теорії виділяють у ній **чотири основні групи:** ортодоксальну, прихильників концепції раціональних очікувань, градулістів і прагматистів. Головне, що дозволяє проводити різницю між ними, **складається з трьох пунктів:** ступеня еластичності цін; суті функціонування передавального механізму; природи раціональних очікувань.

До ортодоксальної групи слід віднести **М. Фрідмена і Р. Селдена,** до **прихильників раціональних відносин** (правих монетаристів), які є противниками макроекономічного регулювання і звертають на помилки в економічній політиці всі проблеми функціонування капіталістичної економіки,— **Т. Саржента, Р. Бекона, У. Елтіса** та ін.

Прагматисти, або ліві монетаристи, на чолі з Д. Лейдером, займають проміжне становище між ортодоксальними економістами монетаристської і кейнсіанцями. Виходячи з вимог "грошової конституції", вони допускають використання державних позик для дефіцитного фінансування бюджету. Монетаристський звід правил державного регулювання схожий на систему законодавчих актів, які дозволяють або забороняють ті чи інші форми економічної політики; звідси і його назва — "**грошова конституція**".

Відповідно до монетаристської грошової конституції, сума щомісячних змін грошової маси має дорівнювати раніше визначеному річному темпу росту пропозиції грошей — близько 5% щорічно. На думку монетаристів, зміни, зумовлені іншими цілями держави або такими, що виходять за умовні кордони, абсолютно недопустимі, оскільки неминуче ведуть до росту інфляції і безробіття.

Теорія інфляції і безробіття

В основу монетаристських принципів регулювання економіки поряд з концепцією економічних циклів покладена розроблена монетаристами теорія інфляції і безробіття. Трактуючи інфляцію як виключно грошове явище, **монетаристи вважають,** що в основі її розвитку лежать зміни у співвідношенні між грошовою масою, яка знаходиться в обігу, і реальною потребою населення у грошових засобах, тобто між пропозицією грошей і

попитом на них.

Монетаристська теорія інфляції і безробіття і зв'язані з нею рекомендації щодо регулювання економіки формувались як відповідна реакція на кейнсіанську аналогію. Монетаристи піддали критичному аналізу концепцію кривих Філіпса, в якій обґрунтовуються короткострокові і довгострокові зміни рівня безробіття і темпу інфляції, необхідність короткострокового регулювання. Вони виступають проти цієї концепції, визнаючи тільки короткостроковий зв'язок рівня безробіття і темпу "непередбаченої" інфляції, яка є результатом помилкової економічної політики. Необхідність короткострокового регулювання категорично заперечується.

Монетаристське трактування "кривої Філіпса", де враховуються інфляційні очікування економічних агентів, можна продемонструвати за допомогою графіка, де вертикальна крива UnY відображає довготривалу рівноважну криву Філіпса. Ця крива проходить через точку Un , яка відображає природний рівень безробіття; криві FE і $F'Y$ — короткострокові криві Філіпса, що відповідають різним інфляційним очікуванням економічних суб'єктів. **Припустімо**, що початкове становище економіки, яке розуміється як рівень виробництва і зайнятості, знаходиться у точці E , яка утворюється перетином кривої, що характеризує природний рівень безробіття Un , і кривої інформаційних очікувань A :

$$A = (1/p)(dp/dt)$$

Нехай уряд вирішить скоротити безробіття до рівня Un . Він проводить політику інфляційного стимулювання сукупного попиту, що зв'язано із збільшенням грошової маси в обігу. **Початковим ефектом**, як вважає М. Фрідмен, буде ріст номінальної заробітної плати і попиту на продукцію, яка виробляється. Найманими робітниками і підприємцями з урахуванням минулих (тобто більш низьких) інфляційних очікувань це буде сприйнято як ріст реальної заробітної плати і як ріст реального попиту на товар. У результаті господарюючі агенти збільшують пропозицію праці і розширюють виробництво, що переміщує економіку у стан F .

Проте з плином часу економічні агенти усвідомлюють, що їх інфляційні очікування були заниженими і реального росту заробітної плати не відбулося.

Зважаючи на новий рівень інфляції, вони починають підвищувати свої вимоги до заробітної плати. В короткостроковому аспекті, вважає М. Фрідмен, можна підтримувати рівень безробіття Un і задовольняти все більш зростаючі вимоги робітників ціною випереджаючої, "акселераційної" інфляції.

Проте довгий час таке становище зберігатись не може. В довгостроковій перспективі і підприємці, і наймані робітники починають враховувати новий рівень інфляції у своїх рішеннях. У результаті економіка знову повертається до природного рівня безробіття, але вже при більш високому рівні інфляції (точка U).

Криві Філіпса, вважають монетаристи, не відбивають стабільного співвідношення і кількісної залежності між змінами безробіття і цін протягом тривалого періоду або в умовах високого рівня інфляції. Таким чином, ця концепція не може бути використана державою як дійовий інструмент прогнозування і регулювання темпів інфляційного росту цін.

Монетаристи у своїй концепції інфляції проводять **відмінність між очікуваною і непередбаченою інфляцією**. **Перша** передбачає довгостроковий темп росту цін, який відповідає раціональним очікуванням агентів господарської системи стосовно до змін цін. Під раціональним очікуванням розуміють індивідуальні довгострокові прогнози динаміки цін, які використовуються для прийняття ринкових рішень щодо величини факторів виробництва. В даному випадку раціоналізм інфляційних очікувань полягає в їх адекватності настановам раціональної поведінки господарюючого індивідуума на ринку.

В результаті дії фактора очікуваної інфляції, на думку монетаристів, інфляційний процес завжди буде значно перевищувати ті темпи, які б прогнозувалися за концепцією Філіпса. **Таким чином**, щоразу, як тільки уряд намагатиметься підвищити рівень зайнятості, рівень безробіття виявиться нижчим від "природної" норми, відбудеться

накладання очікуваної інфляції на реальні темпи росту цін, у результаті чого інфляція різко посилюється.

Монетаристи виходять з того, що зайнятість пов'язана лише з короткостроковою непередбаченою інфляцією, оскільки вона відхиляє рівень безробіття від природного. **Непередбачену інфляцію** вони вважають наслідком помилкової діяльності урядових органів. **Суть монетаристської концепції природного рівня безробіття полягає в тому**, що в умовах рівноваги зберігається стабільний і оптимальний для економіки природний рівень безробіття. На думку широко відомих монетаристів М. Фрідмена, Т. Саржента і Р. Лукаса-молодшого, природне безробіття не залежить від макроекономічних факторів і визначається тільки мікроекономічними. **Вони вважають**, що знизити природний рівень безробіття за допомогою державного регулювання можна лише за умови скорочення витрат на соціальні програми і жорсткої фінансово-бюджетної політики. Нинішні державні заходи щодо регулювання зайнятості — встановлення мінімальних окладів заробітної плати — неминуче сприяють росту інфляції.

Монетаристська теорія безробіття заперечує регулюючий вплив на зайнятість макроекономічних факторів, ними ж і спростовується. Продукт капіталістичного нагромадження — безробіття стає важелем цього нагромадження, умовою розвитку ринкової економіки.

Монетаристське обґрунтування причин інфляції виключно грошовими факторами і державним регулюванням зайнятості слабо узгоджується з дійсністю. **Насправді інфляцію породжує сукупність причин.** Серед них прихована форма переливання капіталу, ріст урядових витрат і створення у зв'язку з цим хронічних дефіцитів державних бюджетів, ріст державного боргу та інфляційні по суті методи його покриття, надмірна кредитна експансія комерційних банків, зовнішньоекономічна політика. Весь цей досить складний функціонуючий механізм сучасного капіталізму породжує і поглиблює інфляцію.

На основі теорії інфляції і безробіття монетаристи пропонують державі цілий **комплекс регулюючих заходів**: зменшення державних витрат за рахунок скорочення соціальних програм, витрат на виплату різного роду допомоги; підтримання мінімальних окладів заробітної плати; послаблення впливу профспілок; проведення кредитно-грошової політики на основі грошової конституції; пристосування податкової системи до антиінфляційної політики (зменшення податків); забезпечення Федеральною резервною системою стабільного росту грошової маси; скорочення росту дефіциту федерального бюджету, в тому числі і за рахунок зменшення витрат на оборону.

Монетаристська програма державного регулювання знайшла широкий відгук серед урядів капіталістичних країн, зокрема, крім уже названих вище США, у Великобританії та Німеччині.

Застосування на практиці рекомендацій монетаристів не завжди дає відчутні результати і викликає серйозну критику з боку економістів. Так, Дж. Гелбрейт у результаті аналізу економічної політики адміністрації США висловив серйозні сумніви з приводу її кінцевого ефекту, оскільки, як він висловився, "і монетаристи, і теоретики концепції "пропозиції" передбачають класичний ринок, якого нині не існує". Монетаристи зробили певний крок уперед у дослідженні господарського механізму сучасного капіталізму, у вивченні функціональних зв'язків капіталістичної економіки, факторів, що впливають на динаміку інфляції і безробіття. Певною мірою їх концепція проявила позитивний вплив на розробку антиінфляційних заходів у США та Англії у 80-ті роки. Заслугує на увагу монетаристська оцінка негативних проявів кейнсіанської теорії державного регулювання, зокрема дефіцитного фінансування, надзвичайного випуску грошей в обіг.

Разом з тим, **монетаристи — типові представники мінової концепції.** Першопричину економічних процесів вони вбачають не у виробництві, а в обігу. Тому монетаристи залишають осторонь питання про внутрішню суть джерела, рушійні сили розвитку ринкової економіки. Покладаючись на емпіризм, вони пропонують визначати розміри грошової маси наближено до темпів росту випуску продукції. Питання про те, яким

чином грошовий фактор впливає на динаміку і результати виробництва, вони обходять мовчанням, оскільки автори концепції не можуть на нього відповісти. Посилання на багаторічний досвід, статистичні дані з історії грошового обігу багатьма вченими сприймаються скептично.

Інструментарій державного регулювання

Основними напрямками та інструментами державного регулювання, запропонованими Дж. М. Кейнсом та неокейнсіанцями 50 — 60-х років (А. Хансеном, Ст. Чейзом, П. Семюелсоном та ін.), є наступні.

1. Регулювання податкових ставок та їх диференціація. У період спаду і наступної депресії держава істотно знижує податковий податок і податок на прибуток корпорацій. В результаті чистий прибуток комерційних фірм зростає і стає стимулом до розширення виробництва. Навпаки, у кінці фази піднесення, коли настає "перегрівання" економіки, виробництво виходить за межі платоспроможного попиту, що загрожує кризою, держава підвищує податкові ставки з метою загальмувати зростання виробництва, не допустити (або ж у крайньому разі послабити) силу спаду, впорядкувати процес відновлення рівноваги між пропозицією і попитом на товарних ринках.

Поряд із загальним регулюванням податкових ставок, яке має циклічний характер, держава широко використовує їх диференціацію. Так, порівняно низькі податки на підприємства (фірми) нових, перспективних галузей промисловості стимулюють їх зростання; навпаки, підвищені податки на підприємства застарілих галузей обмежують зростання і стимулюють згорання неефективного виробництва.

2. Регулювання процентних ставок по кредитах комерційних банків. Зниження таких ставок у період спаду й депресії веде до збільшення підприємницького доходу і в кінцевому підсумку — чистого прибутку корпорацій, атому стимулює зростання виробництва. Навпаки, підвищення процентних ставок за умов "перегрівання" економіки зменшує підприємницький дохід, а тому обмежує, гальмує надмірне зростання виробництва. Зниження процентних ставок досягається шляхом "помірної інфляції" (термін Дж. М. Кейнса), тобто шляхом випуску в обіг зайвої грошової маси. В результаті пропозиція грошей перевищує попит на грошовий капітал, процент знижується, чистий прибуток зростає. Тому з'являється стимул до інвестицій і розширення виробництва. "Помірна інфляція", однак, не перевищує 6 % на рік.

3. Інвестиції у виробничу та соціальну інфраструктуру, державні замовлення (закупівлі). Маючи значні бюджетні кошти, держава вкладає гроші у будівництво шляхів, портів, аеродромів, продуктопроводів, ліній зв'язку, у тому числі комп'ютерних мереж, що забезпечує нормальні умови функціонування виробничих галузей і банківської системи. Будівництво зазначених об'єктів здійснюється, як правило, приватними фірмами, які, проте, фінансуються державою. Разом з тим, держава фінансує більшу частину фундаментальних (безприбуткових) наукових досліджень і науково-технічних розробок, які можуть дати прибуток лише у віддаленій перспективі. Держава також вкладає значні кошти у фінансування венчурних (ризикових) підприємств.

Іншим напрямом державних вкладень є інвестиції в соціальну сферу. Важливу роль у стимулюванні економічного зростання відіграють державні закупівлі військової техніки, рухомого складу залізниць, залишків сільгосппродуктів.

4. Регулювання грошової маси, забезпечення її відповідно до маси товарів і підтримання тим самим твердої купівельної спроможності паперових грошей є важливою умовою нормального функціонування ринкового механізму. У період, коли у народному господарстві відчувається нестача грошей, що гальмує зростання виробництва, центральний банк знижує резервну норму, зменшує процентну ставку по кредитах, які надаються комерційним банкам (дисконтну ставку), у масовому масштабі купує у них облігації державних позик. Така політика отримала назву політики "дешевих грошей". В період загострення інфляції центральний банк підвищує резервну норму, проценти по кредитах комерційним банкам, продає їм облігації державних позик, звужуючи їх можливості. Така політика має назву політики "дорогих грошей".

5. Проблема регулювання цін. Держава встановлює верхню межу цін (тарифів) на продукцію (послуги) природних монополій, забезпечуючи їм нормальний (середній) прибуток і захищаючи кінцевих споживачів води, електроенергії, послуг, зв'язку і міського транспорту від пограбування підприємствами-монополістами.

6. Державне програмування економіки. Економічне програмування — це найрозвиненіша синтетична форма державного регулювання економіки. Основними формами програмування є: розробка і реалізація національних цільових комплексних програм.

7. Державне регулювання інтеграційних процесів. Економічна інтеграція означає об'єднання національних господарств ряду країн і утворення великих інтернаціональних економічних комплексів. Макроекономічне державне регулювання інтеграційних процесів відкриває простір інтеграційним процесам на макро- та мікрорівнях.

Вище згадувалося про виникаючі спади і підйоми виробництва під час ділових циклів, які вимагають проведення окремої стабілізаційної політики. Вона здебільшого залежить від тієї теоретичної концепції, якої дотримуються прихильники різних економічних поглядів.

Основним засобом стабілізації економіки кейнсіанці вважають **фіскальну політику**, оскільки державні витрати на товари і послуги служать складовою сукупних витрат і тим самим безпосередньо впливають на зміни загального рівня виробництва — чистий валовий продукт (ЧВП). Податкові надходження, які становлять другу частину фіскальної політики, прямо впливають на доходи, що йдуть на споживання і заощадження. Таким чином, опосередковано, особливо через споживання, вони також здійснюють вплив на обсяг ЧВП. Кейнсіанці не заперечують впливу кредитно-грошової політики, але, на їх думку, вона значно менше проявляється у період спаду і депресії.

Фіскальна політика не може служити надійним засобом стабілізації економіки — вважають монетаристи. Свою думку вони намагаються обґрунтувати так званим ефектом заміщення, згідно з яким збільшення державних витрат призводить до дефіциту бюджету і звернення держави за позиками в банки. У результаті збільшується попит на гроші на фінансових ринках, внаслідок чого підвищується процентна ставка. В силу цього зменшується попит на гроші для інвестицій, а зменшення останніх призводить до скорочення сукупних витрат і тим самим до зменшення ЧВП. Складається ситуація, коли політика, розпочата для стабілізації економіки, не досягає своєї мети, оскільки держава, яка вдається до позик на фінансовому ринку, заміщує, або, точніше, витісняє на ньому приватний бізнес. На думку Фрідмена, **"стан бюджету сам по собі не справляє істотного впливу на динаміку номінального (грошового) доходу, інфляцію, дефляцію або циклічні коливання"**.

Кейнсіанці визнають, що деяке витіснення інвестицій завдяки відомому підвищенню процентної ставки відбувається, але воно буде незначним порівняно з впливом бюджетних витрат на стабілізацію виробництва.

Яку стабілізаційну політику пропонують монетаристи? Грунтуючись на своїй фундаментальній тезі, що грошова пропозиція відіграє вирішальну роль в економічній активності, вони вважають основною умовою успішної стабілізації саме проведення правильної грошово-кредитної політики.

Однак проведення такої політики, на думку кейнсіанців, наштовхується на серйозні **труднощі**.

По-перше, між змінами грошової пропозиції і її впливом на номінальний ЧВП проходить досить тривалий період часу, або, як кажуть економісти, існує **часовий лаг**, тобто запізнення в часі. Таке запізнення може бути відносно коротким (від 6 до 9 місяців) або довгим (до двох років). Вірогідність точного визначення моменту, коли грошова пропозиція почне діяти на номінальний ЧВП, надто невелика, та й до того ж часто важко встановити, яку стабілізаційну політику слід проводити. Наприклад, якщо деякі ознаки вказують на процес спаду в економіці, то вдаються до політики так званих дешевих грошей, тобто низьких процентних ставок. Але через півроку виявляється, що економіка знаходиться на

грані інфляції, внаслідок чого здійснена політика може не послабити, а посилити дестабілізацію і викликати ріст інфляції.

По-друге, складність пов'язана з регулюванням процентних ставок. Інколи замість підвищення кредитні установи з метою стабілізації можуть знизити ці ставки і тим самим викликати подальший ріст інфляції. Ось чому М. Фрідмен і його прихильники рекомендували законодавче закріпити монетарне правило, відповідно до якого грошова пропозиція щорічно розширюється у тому ж самому темпі, що і реальний валовий внутрішній продукт (ВВП).

Тема 8: ТЕОРІЯ ЕКОНОМІКИ ПРАВА ТА СУСПІЛЬНОГО ВИБОРУ

Особливий розділ у новій інституціональній теорії займає економіка права (Р. Познер, С. Пейович, Г. Каламбресі і Г. Беккер). Концептуальний її каркас можна уявити у такому вигляді. Неоінституціоналісти виходять з того, що агенти ведуть себе як раціональні максимізатори при прийнятті не лише ринкових, але і **позаринкових рішень** (таких, наприклад, як дотримуватися чи не дотримуватися закону, порушувати чи не порушувати судовий позов і т. п.).

Правова система подібного ринку розглядається як **механізм**, що регулює розподіл обмежених ресурсів. Наприклад, у випадку викрадення, як і у випадку продажу, цінні ресурси переміщуються від одного агента до іншого. Різниця в тому, що ринок має справу з добровільними угодами, а правова система — з примусовими, які здійснюються без згоди однієї із сторін. Багато примусових угод виникає в умовах настільки високих трансакційних витрат, що добровільні угоди через це виявляються неможливими.

Економіка права

Неоінституціоналісти детально аналізують, як реагують економічні агенти на різні правові установки і як змінюються самі правові норми під впливом економічних факторів. Припускається, що в основі розвитку і функціонування правових інститутів лежить економічна логіка, що їх робота в остаточному підсумку будується на **принципі економічної ефективності**. Різними авторами він формується по-різному: як принцип максимізації багатства, як принцип мінімізації трансакційних витрат і т. п.

У багатьох представників неоінституціоналізму принцип ефективності отримує нормативне тлумачення. Вони наполягають на тому, що правові норми мають установлюватися, виходячи із міркувань ефективності. З такого підходу випливають наступні **загальні вимоги до правової системи**:

- 1) закон має сприяти зниженню трансакційних витрат, зокрема, ліквідовуючи штучні перешкоди на шляху добровільного обміну і забезпечуючи виконання укладених контрактів;
- 2) він має також чітко визначати і надійно захищати права власності, перешкоджаючи перетворенню добровільних угод у примусові. В умовах низьких трансакційних витрат, як це впливає із теореми Коуза, ліквідація невизначеності у наділенні правами власності буде вести до розширення меж добровільного обміну;
- 3) при високих трансакційних витратах законодавство має вибирати і встановлювати найбільш ефективний із усіх доступних розподіл прав власності. Це такий розподіл, до якого економічні агенти приходили б самі, і їм не перешкождали б у цьому високі витрати трансакцій.

Отже, правова система покликана полегшити роботу ринку, а там, де це неможливо, "стимулювати" її результати. Дотримуючись цих порад, вона сприятиме оптимальному використанню ресурсів суспільства.

Теорія суспільного вибору

Теорію економіки права неоінституціоналістів доповнює теорія суспільного вибору (public choice theory). Її інколи називають "новою політичною економією", оскільки вона вивчає політичний механізм формування макроекономічних рішень. Критикуючи кейнсіанців, її **представники (К. Ерроу, Дж. Б'юкенен*, Г. Таллок, М. Олсон та інші)** поставили під сумнів ефективність державного втручання в економіку. Послідовно використовуючи принципи класичного лібералізму і методи мікроекономічного аналізу, вони зробили об'єктом аналізу не вплив кредитно-грошових, фінансових заходів на економіку, а сам процес прийняття урядових рішень. Дж. Б'юкенен сформулював **три основні передумови**, на які спирається теорія суспільного вибору: методологічний індивідуалізм, концепція "економічної людини" та аналіз політики як процесу обміну.

Основна передумова суспільного вибору полягає в тому, що люди діють у політичній сфері, дбаючи про свої особисті інтереси, і що немає непереборної грані між бізнесом і політикою. Ця теорія розвінчує міф про державу, в якій немає ніяких інших цілей,

крім турботи про суспільні інтереси. Теорія суспільного вибору — це теорія, яка вивчає різні способи і методи, за допомогою яких люди використовують урядові установи у своїх власних інтересах.

"Раціональна політика" підтримує насамперед ті програми, які сприяють росту їх престижу і підвищують шанси отримати перемогу на чергових виборах. Таким чином, робиться спроба через теорію суспільного вибору послідовно провести принципи індивідуалізму, поширивши їх на всі види діяльності, включаючи державну службу.

Другою передумовою теорії суспільного вибору є **концепція "економічної людини"** (*homo economicus*). Людина у ринковій економіці ототожнює свої переваги з товаром. Вона намагається прийняти такі рішення, які максимізують значення функції корисності. Її поведінка раціональна, це означає, за даною теорією, що всі — від виборців до президента — керуються у своїй діяльності насамперед економічним принципом: порівнюють граничні вигоди і граничні витрати (передусім вигоди і витрати, пов'язані із прийняттям рішень.—*Авт.*).

Нарешті, трактування політики як процесу обміну дає змогу неоінституціоналістам виявити основну різницю між економічним і політичним ринками. Вони вбачали її в проявленні інтересів людей. **"Політика**, — пише Дж. Б'юкенен, — є складною системою обміну між індивідуумами, у якій останні намагаються колективно досягнути своїх власних цілей, оскільки не можуть реалізувати їх шляхом звичайного ринкового обміну. Тут немає інших інтересів, крім індивідуальних. На ринку люди міняють яблука на апельсини, а в політиці — погоджуються платити податки в обмін на блага, необхідні всім і кожному — від місцевої пожежної охорони до суду".

Прихильники теорії суспільного вибору розглядають політичний ринок за аналогією з товарним. **Держава** — це арена конкуренції людей за вплив на прийняття рішень, за доступ до розподілу ресурсів, за місця на ієрархічній градації. Проте держава — це ринок особливого роду. Його учасники мають надзвичайні права власності: виборці можуть обирати представників у вищі органи держави, депутати — приймають закони, чиновники — стежать за їх виконанням. Виборці і політики розглядаються як індивіди, що обмінюються голосами і передвиборчими обіцянками. Основними сферами аналізу теорії, що розглядається, є сам виборчий процес, діяльність депутатів, теорія бюрократії, політика державного регулювання.

Послідовники теорії суспільного вибору довели, що не можна цілком покладатися на результати голосування, оскільки вони значною мірою залежать від конкретного регламенту прийняття рішень. Сама демократична процедура голосування у законодавчих органах також не перешкоджає прийняттю економічно неефективних рішень.

Неоінституціоналісти доводять, що у суспільстві (виборчому органі) відсутній раціональний підхід, порушується принцип транзитивності переваг. Подібну ситуацію Ж. Кондорсе назвав парадоксом голосування. **Парадокс голосування** (*paradox of voting*) — це протиріччя, яке виникає внаслідок того, що голосування на основі принципу більшості не забезпечує виявлення дійсних переваг суспільства щодо економічних благ.

Парадокс голосування не лише дає змогу пояснити, чому нерідко приймаються рішення, які не відповідають інтересам більшості, але і наочно показати, чому результати голосування піддаються маніпуляції. Тому при затвердженні регламенту слід уникати впливу кон'юнктурних факторів, які заважають приймати справедливі й ефективні законопроекти. Демократія не зводиться лише до процедури голосування, гарантом демократичних рішень мають бути тверді і стабільні конституційні принципи і закони.

Представницька демократія має, як вважають дослідники суспільного вибору, **ряд переваг**. Вона успішно використовує вигоди суспільного поділу праці. Обрані депутати спеціалізуються на прийнятті рішень з визначених питань. Законодавчі збори організують і спрямовують діяльність виконавчої влади, стежать за перетворенням прийнятих рішень у життя.

Водночас при представницькій демократії можливе прийняття рішень в інтересах

вужкої групи осіб, а не більшості населення. Бажання постійно впливати на депутата у виборця мінімальне. Це пов'язано з необхідними витратами — писати листи, посилати телеграми або телефонувати і т. п. Інші мотиви у тих виборців, інтереси яких сконцентровані на окремих питаннях, таких як, наприклад, у виробників конкретних товарів і послуг. Зміни умов виробництва — це для них питання життя чи смерті. Тому такі групи особливо зацікавлені у підтриманні постійного зв'язку з представниками влади. Вони використовують всі методи впливу (аж до підкупу), щоб чинити тиск на законодавців і чиновників. Всі ці способи впливу на представників влади з метою прийняття вигідних для обмеженої групи виборців політичних рішень називають лобізмом (lobbying).

Вигода від прийняття таких рішень буде реалізована всередині групи, а витрати розподілені на все суспільство в цілому. Сконцентрований інтерес небагатьох перемагає розпорошені інтереси більшості. Тому відносний вплив груп з особливими інтересами значно більший від їх частки голосів. Такий вплив концентрованих інтересів пояснює масу парадоксів економічної політики держави. Держава значно частіше регулює ринок споживчих товарів, ніж ринки факторів виробництва, частіше надає пільги галузям, сконцентрованим у визначених районах, ніж розпорошеним по всій країні.

Депутати, у свою чергу, також зацікавлені в активній підтримці з боку впливових виборців, тому що це збільшує шанси переобрання їх на новий строк. **Лобізм дозволяє** віднаходити джерела фінансування передвиборчої компанії і політичної діяльності. Ще більше **зацікавлені у лобізмі** професійні бюрократи, від діяльності яких залежить не лише прийняття, а й реалізація рішень. Тому виборчі органи і виконавча влада мають дотримуватися визначених принципів, поле їх діяльності має бути чітко обмеженим.

До викладеного слід додати систему **логролінгу** (logrolling — "перекочування колоди," "торгівля голосами"). Підтримку своїх питань депутат "купує", віддаючи взамін свій голос при захисті проектів своїх колег. Така підтримка інколи дозволяє добитися більш ефективного розподілу ресурсів, тобто такого, який би підвищував загальне співвідношення корисності і витрат відповідно до принципу оптимальності Парето. Проте не виключено і протилежне. Йдучи назустріч місцевим інтересам, за допомогою логролінгу уряд добивається схвалення великого дефіциту держбюджету, росту асигнувань на оборону і т. п. Тим самим загальнонаціональні інтереси нерідко приносяться у жертву регіональним вигодам.

Класичною формою логролінгу є "**бочечка з салом**" — закон, який включає набір невеликих локальних проектів. Щоб отримати схвалення, до загальнонаціонального закону додають цілий пакет різноманітних, нерідко слабопов'язаних з основним законом, пропозицій, у прийнятті яких зацікавлені різні групи депутатів. Щоб забезпечити його прийняття, до нього додають все нові і нові пропозиції ("сало"), доки не буде досягнута впевненість у тому, що закон схвалить більшість депутатів. Подібна практика ховає в собі небезпеку для демократії, оскільки принципово важливі питання (обмеження громадянських прав, свободи совісті, друку, зборів і т. п.) можуть бути "куплені" наданням приватних податкових пільг і задоволенням обмежених місцевих інтересів.

Економіка бюрократії

Важливим напрямом теорії суспільного вибору є економіка бюрократії. **Економіка бюрократії** (economics of bureaucracy) згідно з теорією суспільного вибору — це система організацій, яка задовільняє, як мінімум два критерії: *по-перше*, вона не виробляє економічних благ, які мають ціннісну оцінку, і, *по-друге*, включає частину своїх доходів із джерел, не пов'язаних з продажем результатів своєї діяльності. Вже в силу свого становища бюрократія не зв'язана безпосередньо з інтересами виборців, вона обслуговує насамперед інтереси різних груп законодавців і виконавчих гілок влади. Чиновники не лише реалізують уже прийняті закони, але й активно беруть участь у їх підготовці. Через бюрократів групи з особливими інтересами "обробляють" політиків, подають інформацію у вигідному для них світлі.

Бюрократія, як правило, більше боїться критики з боку груп з особливими

інтересами, ніж незадоволення суспільства в цілому. І, навпаки, у випадку провалу їм можуть допомогти вийти із складного становища знову ж таки групи з особливими інтересами, з якими вони тісно пов'язані.

Дослідники-економісти вважають, що реалізуючи свої власні цілі та інтереси особливих груп, **бюрократи прагнуть** до прийняття таких рішень, які відкрили б для них доступ до самостійного використання різних ресурсів. На економії суспільних благ вони мало що можуть заробити, прийняття ж програм, які дорого коштують, дає їм широкі можливості для особистого збагачення, посилення впливу, зміцнення зв'язків з групами, що їх підтримують, і в остаточному підсумку дає змогу підготувати для "відходу" якесь тепленьке містечко. Не випадково багато працівників корпорацій, попрацювавши у державному апараті, повертаються у свої корпорації з помітним підвищенням. Така практика отримала назву "**система обертальних дверей**".

Зміцнення бюрократії збільшує неефективність роботи організації. **Бюрократія намагається** прискорити хід справи адміністративними методами, шляхом абсолютизації форми на шкоду змісту, принесення стратегії у жертву тактиці, підкорення цілей організації завданням її збереження. Знижується якість рішень, які приймаються, збільшується документообіг. Реакцією на провали прийнятих раніше програм є збільшення асигнувань і ріст штатів співробітників (у приватних фірмах критерій ефективності — зростання прибутку, у державному апараті чіткі критерії відсутні.— *Авт.*). Все це сприяє розбуханню державного апарату — людей, зайнятих пошуком політичної ренти.

Пошук політичної ренти (political rent seeking) — це прагнення отримати економічну ренту за допомогою політичного процесу (аналіз цього явища ініціювали праці Анни Крюгер у 1974 р.). Державні чиновники намагаються отримати матеріальні вигоди за рахунок як суспільства в цілому, так і окремих осіб, які добиваються прийняття окремих рішень. Бюрократи, беручи участь у політичних процесах, роблять спроби провести такі рішення, які б гарантувати їм отримання економічної ренти за рахунок суспільства. **Політики зацікавлені** у рішеннях, які забезпечують явні і швидкі вигоди при прихованих витратах, що важко визначаються. Подібні рішення сприяють росту популярності політиків, але, як правило, вони економічно неефективні.

Ієрархічна структура державного апарату будується за тими ж принципами, що і структура великих корпорацій. Проте державні установи часто не можуть скористатися перевагами організаційної структури приватних фірм. **Причинами цього** є слабкий контроль за їх функціонуванням, недостатня конкуренція, велика самостійність бюрократії. Тому представники теорії суспільного вибору виступають за всьляке обмеження економічних функцій держави. Навіть виробництво суспільних благ не є приводом, з їх точки зору, для державного втручання в економіку, оскільки різні платники податків отримують неоднакову вигоду з державних програм. На їх думку, демократичним є опосередковане перетворення ринку суспільних товарів і послуг в економічні блага.

Умовою ефективної боротьби з бюрократією вони вважають приватизацію, її змістом — **розвиток "м'якої інфраструктури"**, а кінцевою метою — створення **конституційної економіки**. Введене У. Несканеном поняття " м'яка інфраструктура" означає збільшення економічних прав людини (зміцнення прав власності, чесність і відповідальність за виконання контрактів, терпимість до інакомислячих, гарантії прав меншин і т. п. — *Авт.*) і обмеження сфер діяльності держави.

Логічним завершенням теорії суспільного вибору є постановка питання про "провали" держави (уряду). Такі **провали** (government failure) — це випадки, коли держава (уряд) неспроможна забезпечити ефективний розподіл і використання суспільних ресурсів.

Здебільшого до **провалів** держави **відносять** наступне:

1. Обмеженість необхідної для прийняття рішення інформації. Подібно тому, як на ринку можливе існування асиметричної інформації, так і урядові рішення часто можуть прийматися при відсутності надійної статистики, дані якої дозволили б прийняти більш правильне рішення. Більше того, наявність могутніх груп з особливими інтересами, активного лобі,

потужного бюрократичного апарату призводить до значних викривлень існуючої інформації.

2. Недосконалість політичного процесу. Нагадаємо лише деякі моменти: маніпулювання голосами через недосконалість регламенту, лобізм, логролінг, бюрократизм, пошук політичної ренти.

3. Обмеженість контролю над бюрократією. Стрімкий ріст державного апарату створює все нові і нові проблеми у цій сфері.

4. Нездатність держави передбачати й ефективно контролювати найближчі та віддалені наслідки прийнятих нею рішень. Справа в тому, що економічні агенти часто реагують не так, як передбачав уряд. Їх дії дуже змінюють зміст і спрямованість розпочатих урядом акцій (або законів, схвалених законодавчими зборами). Державні заходи, будучи включеними до загальної структури, часто приводять до наслідків, що дуже відрізняються від початкових цілей. Тому кінцеві результати дій держави залежать не лише від неї **самої**.

Діяльність держави, спрямована на виправлення "провалів" ринку, сама виявляється далекою від досконалості. До фіаско ринку додається фіаско уряду. Тому слід суворо стежити за наслідками його діяльності і вчасно коригувати її залежно від соціально-економічної і політичної кон'юнктури. Економічні методи мають застосовуватися таким чином, щоб вони не підміняли дії ринкової сили. Застосовуючи ті чи інші регулятори, уряд має суворо стежити за негативними ефектами і завчасно вживати заходів щодо ліквідації негативних явищ.